

EBÛ HANÎFE'NİN HARAMLIK DOĞURAN SÛT EMME MÜDDETİ KONUSUNDAKİ GÖRÜŞÜNÜN TEMELLENDİRİLMESİ

Davut İLTAŞ
Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
diltas@erciyes.edu.tr

Özet

Mezhep imamlarının görüşlerinin önemli bir bölümünün usul ve furû açısından temellendirilmesinde, o mezhebe mensup sonraki dönem fakihlerin gösterdikleri çabalar önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte bu çabanın zaman zaman sınırları zorladığı da bir gerçektir. Mezhep imamının görüşlerini savunma konusunda diğerleri ile karşılaştırıldığında Hanefî fakihlerin gösterdiği çaba daha belirgindir. Bu makalede bunun bir örneği olması bakımından haramlık doğuran süt emme müddeti konusunda Ebû Hanîfe'nin görüşünün, Hanefiler tarafından nasıl temellendirildiğini incelemeye çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Ebu Hanife, Süt emme müddeti, Radâ, Sütten kesme, Süt kardeşliği.

JUSTIFICATION OF ABÛ HANÎFAH'S VIEW REGARDING THE LENGHT OF BREASTFEEDING WHICH CAUSES MARRIAGE IMPEDIMENT

Abstract

In justification of the majority of the views put forward by the leading figures of schools of jurisprudence, efforts of the jurists at later periods play an important role. However it is true that these efforts pushed the limits from time to time. In defending the views of founder of the schools, effort of Hanafite jurists is more prominent in comparison to that of others'. As an example of this, in this article we will try to examine Abû Hanîfah's view regarding the lenght of breastfeeding which causes marriage impediment and how Abû Hanîfah's followers tried to justify this view.

Keywords: Abû Hanîfah, Breastfeeding, Radâ', Foster sister/brother.

Giriş

Kitab ile sabit olması sebebiyle İslam hukukçuları, genel olarak süt emmenin, sürekli bir evlenme engeli oluşturduğu konusunda hem fikirdir. Bu hükmün nesep yoluyla haram olanlara teşmil edilmesi ise Sünnet iledir.

Buna göre nesep yoluyla haram olanlar, aynı şekilde süt emmeden dolayı da haram olur. Bu konuda da fakihler arasında bir ihtilaf yoktur.

Detaylara inildiğinde ise süt emmenin haramlığı doğurabilmesi konusunda birçok noktada ihtilaf edildiği görülmektedir. Süt emen çocuğun yaşı, emzirmenin sayısı, emilen sütün miktarı, emmenin fasıllı olup olmaması, göğüsten emmenin şart olup olmaması, anne sütünün başka bir şey ile karıştırılması halinde haram kılıp kılmayacağı gibi konular, ihtilafın söz konusu olduğu önemli detay konular arasında yer almaktadır.¹ Bu da diğer birçok konuda olduğu gibi radâ' konusunda da içtihadı açık geniş bir alan bıraktığı anlamına gelmektedir.²

Sürekli bir evlenme engeli olması açısından süt emme süresinin bilinmesi, haramlığın sübutu açısından son derece önemlidir. Süre konusundaki tartışmalar da esas itibarıyla bu açıdan yapılmaktadır.³

Fıkıh literatüründe genellikle bu mesele, “müddetü’r-radâ’i’l-muharrim” ve “radâ’u’l-kebîr hel yuharrim” gibi başlıklar altında incelenmektedir. Tartışma, öncelikle haramlık doğuran süt emmenin küçüklük ile sınırlı olduğu ve küçüklük ile sınırlı olmadığı şeklinde iki görüş etrafında yoğunlaşmıştır.⁴ Haramlığı küçüklük ile sınırlayan görüşler içerisinde de emme süresinin iki yıl olduğu şeklindeki görüş, mezhep imamlarının çoğunluğu tarafından benimsenmiştir. Ebû Hanîfe ise cumhurdan farklı olarak bu sürenin otuz ay olduğu görüşündedir.

İki ana bölüm olarak tasarlanan makalenin birinci bölümünde fazla taraftar bulmayan haramlığın küçüklük ile sınırlı olmadığı şeklindeki görüş ile, yaygın kabul gören küçüklük ile sınırlı olduğu şeklindeki görüş ele

¹ İbn Hazm, nesep yoluyla haram olanların süt yoluyla da haram olduğunu belirttiikten sonra şu beş konuda ihtilaf edildiğini kaydeder: 1) Lebenü’l-fahl meselesi, 2) haram kılan emzirmenin niteliği, 3) haram kılan sütün adedi ve miktarı, 4) büyüğün emzirilmesi ve 5) ölmüş bir kadının sütünü emme. Bk. *el-Muhallâ*, X, 2.

² Kâsânî, *Bedâi’*, IV, 3-4.

³ Bunun yanında süre ile ilgili tartışılan diğer bir konu, bu süreden sonra çocuğun emzirilmesinin cevazı konusudur. Bu konuda ilk eserlerde ayrıntılı bir bilgiye rastlayamadık. Merğînânî ise “kîle (denildi ki)” sözüyle bu konuda mezhep içinde ihtilaf bulunduğuna işaret etmekle birlikte radâ’ süresinden sonra emzirmenin mübah olmadığını belirtmiştir. Çünkü emzirmenin mübah olması, sütün cüz’ü âdemî olması sebebiyle zaruretten kaynaklanmaktadır. Bk. *el-Hidâye (Fethü’l-kadîr şerhi ile)*, III, 427. İbnü’l-Hümmam, kadının sütünden tedavi amaçlı faydalanmanın cevazı konusundaki ihtilafın da bu görüşe dayandığını ifade eder. Bk. *Fethü’l-kadîr*, III, 428. Aynı gerekçeyle sonraki Hanefî fakihler de esah/sahih olan görüşe göre radâ’ müddetinden sonra emzirmenin haram olduğunu ifade etmişlerdir. Örnek olarak bk. Şeyhîzâde, *Mecma’u’l-enhur*, I, 552; Haskefi, *ed-Dürrü’l-müntekâ (Mecma’u’l-enhur ile birlikte)*, I, 552. Haskefi, içilmesinin de aynı şekilde haram olduğunu belirtmiştir.

⁴ Aşağıdaki değinileceği üzere bu iki görüş yanında İbn Teymiyye, haramlığın doğmasının zaruret ve ihtiyaç bulunmaması durumunda küçüklük ile sınırlı olduğu, zaruret ve ihtiyaç bulunması halinde ise küçüklük ile sınırlı olmadığını ileri sürmüş, Şevkânî de bu görüşü tercih etmiştir.

alınacaktır. Makalenin ikinci bölümünde ise Ebû Hanîfe'nin görüşünü temellendirme konusunda Hanefi fakihlerin nasıl bir yol izlediklerine ve buna yöneltmiş veya yöneltmesi muhtemel itirazlara yer verilecektir.

I. HARAMLIK DOĞURAN SÜT EMME MÜDDETİ KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLER

Haramlığı doğuran süt emmenin süresi konusunda fukaha arasındaki tartışmaları esas itibariyle iki görüşe indirmek mümkündür. Bunlardan birincisi, "haramlığı doğurması açısından süt emmenin belli bir süresi yoktur" şeklinde Davûd b. Ali ez-Zahirî ve İbn Hazm tarafından savunulan görüştür. İkincisi ise haramlığı doğurması için süt emmenin küçükken olması gerektiği şeklindeki cumhura ait olan görüştür. Cumhur, bunu küçüklük ile sınırlamakla birlikte küçüklüğün sınırı konusunda farklı süreler ileri sürmüşlerdir.

A. Haramlığın Küçükken Emmeyle Sınırlı Olmadığı Görüşü

Zahirilerden Davud b. Ali (ö. 270/884) ve İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) savunduğu bu görüşe göre haramlığın doğması açısından emenin küçük olması ile büyük olması arasında bir fark yoktur. Şayet bir kadın, büyük bir adamı emzirecek olsa, bu adam o kadının sütöğlü olur.⁵ Kaynaklarda Âişe'nin bu görüşte olduğu, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin ise önce bu görüşte iken sonradan bu görüşünden döndüğü kaydedilmektedir.⁶ Yine kaynaklarda fukahâ arasında sadece Leys b. Sa'd'ın (ö. 175/791) bu görüşte olduğu belirtilmektedir.⁷

Bu görüş, özellikle İbn Hazm tarafından temellendirildiği için temel gerekçelerini *el-Muhallâ*'dan vermek uygun olur.

1) Öncelikle İbn Hazm, radâ' müddeti konusundaki görüşleri⁸ vererek

⁵ Bazı kaynaklarda (örnek olarak bk. İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, II, 30; İbn Cüzey, *el-Kavânînu'l-fıkhiyye*, s. 209) bu görüş Zahirilerin geneline nispet edilmektedir. Ancak İbn Hazm, emzirilenin haram kılabilmesi için iki yıl içinde olması gerektiği görüşünü kabul edenleri sayarken "Bu İbn Şübrüme, Süfyân es-Sevrî, Şâfiî, Ebû Yûsuf, Muhammed b. el-Hasen, Ebû Süleyman, ve ashabımızın görüşüdür" demek suretiyle kendisi katılmamakla birlikte Zahirileri de bu görüşe dahil etmiştir. Bk. *el-Muhallâ*, X, 19.

⁶ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 19. Bu görüş, İbn Hazm tarafından Hz. Ali'ye de nispet edilmektedir. Bk. *el-Muhallâ*, X, 19. Ancak İbn Abdilber (ö. 463/1071) bunun sahih olmadığını, ondan sahih olarak gelen görüşün "sütten kesmeden sonra radâ yoktur" şeklinde olduğunu belirtir. Bk. *et-Temhîd*, VIII, 256. Ancak Şevkânî, İbn Abdilber'in bunu inkar etmesinin bir kıymeti olmadığını söyleyerek İbn Hazm'ı savunmuştur. Bk. *el-Fethu'r-Rabbânî*, s. 3483.

⁷ Cessâs, Leys b. Sa'd dışında hiçbir fakihin büyüklerin emzirilmesinin de haram kılacağı görüşünde olduğunu bilinmediğini, bunun şaz bir görüş olduğunu ifade etmiştir. Cessâs, *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ*, II, 315; a.mlf., *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 114. Şevkânî ise Leys b. Sa'd'ın yanı sıra Urve b. ez-Zübeyr, Atâ b. Ebî Rebâh, İbn Uleyye'nin de bu görüşte olduğunu kaydeder. Bk. *el-Fethu'r-Rabbânî*, s. 3483.

⁸ İbn Hazm, bu konuda dokuz görüşten bahseder. Bk. *el-Muhallâ*, X, 17-19. Şevkânî de *Neylül-evtâr*'da (XII, 266-269) bu konuda dokuz görüşten bahsetmiştir. "Beyânu ihtilâfi'l-

bunların dayandıkları delilleri değerlendirir. Ona göre radâ' müddeti konusunda ileri sürülen görüşler içerisinde iki tanesi hariç diğerleri delilden yoksundur. Bu iki görüş de ayetlere dayanarak radâ' müddetinin iki yıl olduğunu ileri süren görüş ve radâ'yı bir süre ile sınırlamayan kendisinin savunduğu görüştür. Radâ' müddetini üç yıl, iki yıl iki ay, iki yıl altı ay olarak kabul eden Züfer, Mâlik ve Ebû Hanîfe'nin görüşü ile ilgili olarak ise İbn Hazm'ın değerlendirmesi şöyledir:

"Bu üç görüşe -Ebû Hanîfe, Züfer ve Mâlik'in görüşüne- gelince, hevalarına uyararak onları taklit edenler hariç, ilim ehlinde hiçbirinin ne onlardan önce ne de onlarla birlikte bunlardan birini kabul ettiklerini bilmiyoruz."⁹

2) İbn Hazm, "Radâ, bağırsakları açan emmedir" ve "Sütten kesmeden sonra radâ yoktur" gibi radâ' müddetini küçüklük ile sınırlayan rivayetlerin senet açısından problemliliğini, bu yüzden delil olamayacağını ifade eder.¹⁰ "Radâ ancak açlığı giderendir" hadisinin ise savunduğu görüşün aleyhine değil, lehine delil olduğunu ifade eder. Çünkü radâ' küçüklerde olduğu gibi büyüklerde de açlığı giderir.¹¹

3) Radâ' müddetinin iki yıl olduğunu ileri sürenlerin tuttukları ayetler ise haram kılan radâ' müddeti ile ilgili olmayıp aksine emzirenin nafakasının babaya vacip olması ya da başka birine emzirtmek isterse emzirtme ücretinin vacip olması ile ilgilidir. Buna göre ücret ödemekle yükümlü olan kişi iki yıl zarfında bu ücreti ödemeye zorlanır, iki yıldan sonra ise zorlanamaz.¹²

4) İbn Hazm'ın bu konudaki temel gerekçesi Sâlim hadisidir.

Âişe'den rivayet edildiğine göre Sehle binti Süheyl, Hz. Peygambere gelerek "Ey Allah'ın Resûlü! Ben, Sâlim'in yanımıza girip çıkmasından dolayı Ebû Huzeyfe'nin yüzünde bir rahatsızlık görüyorum. Halbuki Sâlim, onun halîfi (yardımcısı)dır" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber Sehle'ye "Öyleyse onu emzir" dedi. Sehle "Onu nasıl emzireyim, kocaman adam oldu" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber gülümsedi ve şöyle dedi: "Onun kocaman bir adam olduğunu ben de biliyorum."¹³

Bu hadisin başka bir tarikinde ise Âişe şöyle demiştir: Ebû Huzeyfe'nin evlatlığı olan Sâlim, Ebû Huzeyfe ve hanımı ile aynı evde kalıyordu. Sehle Hz.

---

eimme fî mikdârî'l-müddeti'l-letî yaktazî'r-radâ' fî misliha't-tahrîm (Süt Emmenin Haramlığı Gerektirdiği Müddetin Süresi Konusunda İmamların İhtilafını Beyan)" isimli risalesinde ise on görüşten bahsetmiştir. Bk. *el-Fethu'r-Rabbânî*, 3481-3483.

⁹ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 19. İbnü'l-Arabî de Mâlik'in görüşünü makul görmekte birlikte Ebû Hanîfe ve Züfer'in görüşünü zorlama olarak nitelemiştir. Bk. *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 274.

¹⁰ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 20-21.

¹¹ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 23-24.

¹² İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 22.

¹³ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 21.

Peygambere gelerek “Sâlim artık âkil bâliğ oldu. Bizim yanımıza girip çıkıyor ve ben de Ebû Huzeyfe'nin yüzünden bundan rahatsız olduğumu anlıyorum” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona “Emzir! Ona haram olursun ve Ebû Huzeyfe'nin rahatsızlığı da gider” dedi.¹⁴

Bu hadisin başka bir tarikinde ise Âişe şöyle demiştir: “Sehle binti Süheyl Hz. Peygambere geldi ve “Sâlim, Ebû Huzeyfe'nin oğlu olarak çağrılıyor. Allah da Kitabında “Onları babalarına nisbet ederek çağırın” (Ahzâb 33/5) hükmünü indirdi. Sâlim de kıyafetim uygun değilken yanıma girip çıkıyor. Biz dar bir evdeyiz” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Sehle'ye “Sâlim'i emzir, ona haram olursun” dedi.¹⁵

İbn Hazm'a göre bu haber, mütevatir derecesinde olup ayetlerde geçen iki yıl ile haram kılan süt emmenin kastedilmediğini açıklamaktadır.

Diğer yandan süt emmeden dolayı haramlığı bildiren Nisâ 4/23 ayetinin zahirinden de bu anlaşılmaktadır. Çünkü burada büyük ile küçük arasında bir ayırım yapılmamıştır.¹⁶ Yine rivayete göre Âişe, kız kardeşi Ümmügülüm'e ve erkek kardeşlerinin kızlarına yanına girmesini istediği erkekleri emzirmelerini emretmiştir.¹⁷

5) Son olarak İbn Hazm, Sâlim hadisine yapılan bu hükmün, “Sâlim'e özel olduğu” veya “neshedildiği” şeklindeki itirazı ele alır ve değerlendirir. Ona göre bunun Sâlim'e özel olduğuna tutunan zanna tutunmaktadır. Çünkü bu olay ile ilgili olarak Ümmü Seleme şöyle demiştir: “Biz, bunun Sâlim'e has olduğunu düşünüyoruz, bilmiyoruz belki de Sâlim'e tanınmış bir ruhsattır.” Âişe ise kendisine böyle diyen Ümmü Seleme'ye “Senin için Resûlullah'da güzel bir örnek yok mudur?” demiş, bunun üzerine Ümmü Seleme susmuştur. Bu da onun görüşünden döndüğünü gösterir. Diğer yandan şayet bu hüküm, iddia edildiği gibi Sâlim'e has olmuş olsaydı veya neshedilmiş olsaydı, Hz. Peygamber bunu açıkça belirtirdi. Nitekim ceze'a (keçi yavrusu, oğlak) hakkında Ebû Bürde'ye “Senin için yeterlidir, senden başka hiç kimse için yeterli değildir” diyerek bunun ona has bir hüküm olduğunu açıkça belirtmiştir.¹⁸

Hanbelilerden İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de Sâlim hadisine dayanarak zaruret ve ihtiyaç olması halinde büyüklerin emzirilmesinin haram kılacağı, aksi takdirde haram kılmayacağı görüşünü benimsemiştir.¹⁹ Öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) de iki tarafın delilleri ile amel etmeye daha yakın olduğu gerekçesiyle bu görüşün daha yerinde

¹⁴ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 21-22.

¹⁵ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 22.

¹⁶ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 22.

¹⁷ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 19.

¹⁸ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 23.

¹⁹ Bk. İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XXXIV, 60. İbn Teymiyye'nin bu görüşü için ayrıca bk. İbn Müflih, *el-Mübdî' Şerhu'l-Muknî'*, VII, 124; Merdâvî, *el-İnsâf*, IX, 349.

olduğunu ifade etmiştir.²⁰ Son devir âlimlerinden Şevkânî (ö. 1250/1834) de haberlerin arasını uzlaştıran orta bir görüş olması sebebiyle bu görüşü tercih ettiğini ifade etmiştir.²¹

Bu görüşe yöneltilen itirazlara, biraz sonra cumhurun haram kılan süt emmeyi küçüklük ile sınırlayan görüşünün açıklamasında yer verilecektir.

B. Haramlığın Küçükken Emmeyle Sınırlı Olduğu Görüşü

Başta mezhep imamları olmak üzere fakihlerin kahir ekseriyeti, bunun küçüklük ile kayıtlı olduğu görüşündedirler. Buna göre küçüklük döneminden sonra meydana gelen emme ile haramlık sabit olmaz. Bununla birlikte bu haramlığı doğuran küçüklüğün süresi konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu görüşleri de süttten kesmeyi esas alan ve belli bir süreyi esas alan olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

1. Haramlığın Doğmasında Süttten Kesmeyi Esas Alan Görüş

Bu görüşe göre iki yıl dolmadan önce çocuk tam anlamıyla süttten kesilirse artık bundan sonraki emmeler ile haramlık sabit olmaz. Çünkü Hz. Peygamber “Süttten kesmeden sonra radâ’ yoktur” demiştir. Diğer yandan çocuk süttten kesildikten sonra yemeğe alıştığı için sonradan emdiği süt herhangi bir gıda hükmündedir. Mezhep imamlarından Mâlik bu görüştedir.²² Zâhirürrivâye dışında Ebû Hanîfe’den de bu yönde bir rivayet nakledilmiştir.²³ Kaynaklarda Evzâî’ye (ö. 157/774) nispet edilen görüş de budur.²⁴ İbn Teymiyye ise zaruret ve ihtiyaç bulunmaması halinde emme müddeti ister iki yılı geçsin ister geçmesin haramlığın süttten kesme ile sabit olduğu görüşündedir.²⁵

2. Haramlığın Doğmasında Belli Bir Süreyi Esas Alan Görüş

Çoğunluğa göre ise haramlığı doğuran süt emme, belli bir süre ile sınırlıdır. Bu süre içinde, süre dolmadan süttten kesilmesi ile süttten kesildikten sonra tekrar emzirilmesi arasında bir fark yoktur.²⁶ Fukahanın çoğunluğunu teşkil eden bu görüş sahipleri de yukarıda belirtildiği gibi süre

²⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü’l-meâd*, V, 593.

²¹ Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, XII, 630.

²² Sahnûn, *el-Müdevvene*, II, 297; İbnü’l-Cellâb, *et-Tefrî*, II, 68; Kâdî Abdülvehhâb, *‘Uyûnü’l-mecâlis*, III, 1389; a.mlf., *el-İşrâf alâ nüketi mesâilil-hilâf*, II, 805; İbn Abdilber, *el-Kâfi*, s. 242; İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müctehid*, II, 31.

²³ Semerkandî, *‘Uyûnü’l-mesâil*, s. 54; Kâsânî, *Bedâi’*, IV, 7.

²⁴ Cessâs, *Muhtasarü İhtilâfî’l-Fukahâ*, II, 315; a.mlf., *Ahkâmu’l-Ku’ân*, II, 114; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 18.

²⁵ İbn Teymiyye’ye göre çocuk, süttten kesilmediği sürece iki yıldan fazla olan emzirmeler de haram kılar. Aynı şekilde iki yıldan önce süttten kesildiği takdirde, bundan sonraki emzirmeler ile iki yıl dolmadan önce olsa bile haramlık sabit olmaz. Bk. *el-Fetâve’l-kübrâ*, V, 515. İbn Teymiyye’nin bu konudaki görüşü için ayrıca bk. İbn Müflih, *el-Mübdî’ Şerhu’l-Muknî*, VII, 124; Merdâvî, *el-İnsâf*, IX, 349.

²⁶ Bu konuda mezheplerin görüşleri için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, V, 137; Nevevî, *el-Mecmû’*, XX, 86; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 321.

konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

a) Bu görüşü ileri sürenlerin cumhuru, süreyi iki yıl olarak kabul etmişlerdir. Bu süreden sonraki emzirme ile haramlık sabit olmaz. Aşağıda geleceği üzere sünnî ve sünnî olmayan mezheplerin kabul ettiği görüş budur.

b) Ebû Hanîfe'ye göre bu süre iki yıl artı altı ay olmak üzere toplam otuz aydır.

c) Hanefi imamlardan Züfer ise bu sürenin iki yıl artı bir yıl olmak üzere üç yıl olduğu görüşündedir.

d) Mâlik'ten gelen diğer görüşe göre bu süre bir yıl artı bir ay veya iki aydır.

Bunlar dışında süre konusunda yedi yıl, on beş yıl ve kırk yıl şeklinde başka görüşler mevcut olsa da bu görüşler, şaz görüşler olarak değerlendirilmiştir.²⁷

Süre konusunda farklı görüşler ileri sürseler de haramlığın küçükken emmeyle sınırlı olduğunu savunan cumhur, şu delillere dayanmıştır:

"Anneler, emzirmeyi tamamlamak isteyenler (babalar) için çocuklarını tam iki yıl emzirirler" (Bakara 2/233).

"Çocuğun süttten kesilmesi, iki yıl içindedir" (Lokmân 31/14).

"Onun taşınması ve süttten kesilmesi, otuz aydır" (Ahkâf 46/15).

Cumhur, bu ayetler yanında Hz. Peygamberden gelen şu rivayetlere de tutunmuştur:

"Radâ, eti oluşturan ve kemikleri geliştiren emmedir."²⁸

"Radâ, bağırsakları açan emmedir."²⁹

"Süttten kesmeden sonra radâ' yoktur."³⁰

"Radâ' ancak açlıktan dolaydır."³¹

"İki yıldan sonra radâ' yoktur."³²

Radâ' konusunda gelen bu naslar, bir bütün olarak değerlendirildiğinde, haramlığı doğuran süt emmenin küçüklük ile sınırlı olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu nasların bir kısmında süre açıkça belirtilmiş, diğerlerinde ise haram kılan süt emme, süttten kesmeye bağlanmış, bunun açlığı gideren bir emme olmasına ve eti, kanı ve kemikleri

²⁷ Tahâvî, *Muhtasarü't-Tahâvî*, s. 220; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, III, 425.

²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4114; Dârakutnî, *Sünen*, 4358.

²⁹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5438; İbn Hibbân, *Sahîh*, 4224.

³⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 6564.

³¹ Buhârî, *Sahîh*, 2647.

³² Dârakutnî, *Sünen*, 4364.

oluşturan bir nitelikte olmasına dikkat çekilmiştir. Tüm bu durumlar, küçüklük hali ile ilgilidir. Her ne kadar buradaki rivayetlerden bir kısmı senet açısından bazı problemler taşısa da bunların toplamı ve ayetlerin zahiri dikkate alındığında bu nasların, “Sizi emziren sütannelerinizi ve süt kız kardeşlerinizin size haram kılındı” (Nisâ 4/23) ayetinin mutlak ifadesini takyit ederek haram kılan emmeyi, küçüklük hali ile kayıtladığı açıkça anlaşılmaktadır.

Hanefîlerden Debûsî (ö. 430/1039) ise bu görüşü dil açısından şu şekilde temellendirir:

“Süt emen için kullanılan *radî* kelimesi, dilde yetişkin için değil, bebek (sabî) için kullanılmaktadır. Çünkü bebeğe *radî* denilmesi, emme fiilinin bulunması sebebiyle değil, süt ile beslenmesi sebebiyledir. Bu, tıpkı yenilen şeyler için *me’kûl* denilmesi gibi olup gıda özelliği bulunmayan şeyler için – her ne kadar bir kimse böyle bir şeyi yemiş olsa da- *me’kûl* denilmez. Aksine bu kimse için “yenilmeyen bir şeyi yedi” denilir. Bununla birlikte yeme fiili olmasa da yenilen bir şey için *me’kûl* denilir. Çünkü bu yiyecek gıdalanmaya elverişlidir. *Radî* kelimesi de böyle olup bünyesinin zayıf olması sebebiyle – her ne kadar başka bir şey ile beslense de- süt ile beslenen bebeğe *radî* denilir. Yetişkin, süt emmekle *radî* diye isimlendirilmediğine göre emziren kadın da *murdi’a* (sütanne) olmaz. Nitekim İbn Mes’ûd, Ebû Musâ el-Eş’arî’nin büyükleri emzirmenin haram kılacağı şeklindeki fetvasını işitince ona “Sizde saçlı ağarmış kişiye *radî* mi diyorsunuz” demek suretiyle haramlığın ilgili olduğu vasfın ortadan kalktığını onlara öğretmiştir.”³³

Cumhurun, İbn Hazm’ın ileri sürdüğü itirazlara verdikleri cevaplar kısaca şöyledir:

1) Cumhur, yukarıda İbn Hazm’ın ileri sürdüğü görüşün temel gerekçesi olan Sâlim hadisini reddetmemiş, ancak bunu değişik şekillerde yorumlamıştır.

a) Bu yorumlardan yaygın olarak kabul edileni, bunun Hz. Peygamber tarafından Sâlim hakkında Sehle binti Süheyl’e verilmiş özel bir ruhsat olduğu şeklindedir. Her ne kadar Âişe, bunun umumî bir hüküm olduğunu düşünse de başta Ümmü Seleme olmak üzere Hz. Peygamberin diğer eşleri ve sahabenin ileri gelenleri -haramlığın küçükken emme ile sınırlı olduğuna ilişkin rivayetleri göz önüne alındığında- bunun umumî bir hüküm olmayıp Sâlim’e özel bir hüküm olduğu görüşündedir.³⁴

Âişe, yanlarına girmeleri için istedikleri kişileri emzirmelerini söyleyince başta Ümmü Seleme olmak üzere Hz. Peygamberin diğer eşleri

³³ Debûsî, *el-Esrâr fi’l-usûl ve’l-fürû’* (thk: Salim Özer, yayınlanmamış doktora tezi), V, 1365. Debûsî’nin ifadeleri biraz kısaltılarak verilmiştir.

³⁴ Cessâs, *Ahkamu’l-Kur’ân*, II, 113; Kâsânî, *Bedâi’*, IV, 5-6; Mâverdi, *el-Hâvî*, XI, 367; Cüveynî, *Nihâyetü’l-matlab*, XV, 353-354; İmrânî, *el-Beyân*, XI, 144; Nevevî, *el-Mecmû’*, XX, 86; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 320; Mukbilî, *el-Menâr fi’l-muhtâr*, I, 580.

“Vallahi biz bunu, Resûlullah’ın sadece Sâlim hakkında Sehle binti Süheyle verdiği bir ruhsat olarak görüyoruz. Hiç kimse bu şekilde bir emzirme ile bizim yanımıza girip çıkamaz, bizi göremez” demişlerdir.³⁵

Cüveynî (ö. 478/1085), Sâlim olayının ona özel bir hüküm olduğunu usûlî açıdan şöyle açıklamıştır:

“Bir olayın aktarılmasına ilişkin konularda Hz. Peygamberin hitabı, bir kişiye özel ise hitabın sıygası gereği bu hüküm muhataba özeldir. Bazı durumlarda lafzın muhataba özel olmasına rağmen hükmün tüm insanlar hakkında genelleştirilmesi ise sahâbenin Hz. Peygamberin âdetinden müşahede ettikleri hal karineleri sebebiyledir. Buna karşılık bir hükmün, kişiye özel olup olmadığı konusunda görüşlerin farklı olması ve haddizatında lafzın da muhataba özel olması ve özellikle de umûmî bir hüküm olmadığı konusunda müstakil bir delille desteklenmesi halinde hükmün umumileştirilmesi caiz değildir.”³⁶

İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148) de bu görüşün doğru olduğunu ifade ettikten sonra bunu şu şekilde gerekçelendirmiştir:

“Çünkü Hz. Peygamber, bu konuda Sehle dışında kimseye izin vermemiştir. İhtiyaç bulunmasına rağmen de kimse ne Hz. Peygamberin hayatında ne de ondan sonra böyle bir şey yapmıştır. Şayet bu âmm bir hüküm olsaydı, insanlar bunu yapmaya yönelirdi.”³⁷

Sâlim hadisine tutunan İbn Hazm’ın haramlığın sabit olması için kadının göğsünden emme şeklinde beş ayrı doyurucu emme olması gerektiği şeklindeki görüşü³⁸ göz önüne alındığında, bakılması ve dokunulması haram olan bir kadın tarafından bunun nasıl gerçekleştirileceği problemi ortaya çıkmaktadır. Sâlim olayında bunun, Hz. Peygamberin Sehle binti Süheyl’e izin vermesi ile gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Ancak Hz. Peygamberin bu izni, umûmî bir izin değildir ki, Sâlim’in dışındakileri de kapsayan umûmî bir hüküm olarak kabul edilebilsin! Bu hükmün genelleştirilmesinin yolu, kıyas olup kıyas da Zahirilere göre batıldır.

Nitekim Ebu’l-Abbâs el-Kurtubî (ö. 656/1258), bu noktaya temas etmiş ve şöyle demiştir:

“Bunun Sâlim’e has olduğunu gösteren hususlardan biri de avret mahalline muttali olmanın haramlığı kaidesidir. Zira hür kadının göğsünün avret olduğu ve buna muttali olmanın da caiz olmadığı konusunda bir ihtilaf

³⁵ Ümmü Seleme’nin bu sözü bazı rivayetlerde “Muhtemelen Sâlim’e tanınmış bir ruhsattır” şeklinde, bazılarında ise yukarıda belirtildiği kesin bir ifadeyle Sâlim’e tanınmış bir ruhsat olduğu şeklinde ifade edilmiştir. Bu konudaki rivayetler için bk. Beyhakî, *Ma’rifetü’s-sünen ve’l-âsâr*, XI, 262-267.

³⁶ Cüveynî, *Nihâyetü’l-matlab*, XV, 353.

³⁷ İbnü’l-Arabî, *el-Kabes*, s. 769.

³⁸ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 7, 9.

yoktur.”³⁹

Aynı şekilde Zeydilerden Mukbilî (ö. 1108/1697) de meselenin bu yönüyle ilgili olarak şöyle demektedir:

“Bunun Sâlim’e özel olduğunu gösteren en kuvvetli gerekçe şudur: Erkeklerin kadınlara dokunması, icmâ ve diğer deliller sebebiyle kesin olarak yasaklanmıştır. Bu, süregelen umumî bir hükümdür ve mezkur hadisten daha kuvvetlidir. Sonuç olarak Hz. Peygamberin diğer zevcelerinin içtihadının sahih, Âişe’nin içtihadının hata olduğu açıktır.”⁴⁰

Diğer yandan rivayetlerden Sehle’nin, Hz. Peygamberin verdiği bu ruhsatı kullandığı anlaşılacakla birlikte bunun nasıl gerçekleştiği konusunda bir açıklık yoktur. Haram kılması için göğüsten beş defa emmeyi şart koştuğu göz önüne alınırsa İbn Hazm'a göre, Sehle’nin Sâlim’i küçük çocuklar gibi ayrı ayrı beş kere emzirdiğini söylemek mümkündür. Ancak İbn Abdilber (ö. 463/1071), önde gelen fakihlerin sütün sağma şeklinde içilmesi ile de haramlığın sabit olduğu konusunda icmâ ettiklerini belirterek,⁴¹ büyük birisinin kadının göğsünden doğrudan emmesinin haram olması sebebiyle bunun sağma şeklinde olduğunu belirtmiştir.⁴² Aynı şekilde İbnü’l-Hümâm (ö. 861/1457) da bu emzirmenin sütün sağılarak içilmesi şeklinde olmasının muhtemel olduğunu, aksi takdirde müşkil olduğunu ifade etmiştir.⁴³

b) Yukarıdakinin yanı sıra daha çok Hanefilerin değindiği diğer bir yoruma göre, büyüklerin emzirilmesi önceleri haram kılmaktaydı. Ancak bu hüküm daha sonra haramlığın küçüklerin emzirilmesi ile sabit olduğunu belirten naslar ile neshedilmiştir.⁴⁴

Her iki değerlendirmenin de ihtimal dâhilinde olduğunu belirten İbnü’l-Münzir (ö. 318/930), bu konuda şöyle demektedir:

“Hz. Peygamberin eşi Ümmü Seleme ve diğerlerinin dediği gibi Sâlim kıssası ya mensuhtur ya da Sâlim’e hastır. Hâss, âmm ve nâsih ve mensuh konusunda onlardan kim daha bilgili olabilir ki!”⁴⁵

2) İbn Hazm, bu konuda Sâlim hadisine ve Âişe’nin bunu delil olarak kullanmasına tutunmaktadır. Âişe’den haramlığın küçüklük ile sınırlı

³⁹ Ebu’l-Abbâs el-Kurtubî, *el-Müfhim*, IV, 188.

⁴⁰ Mukbilî, *el-Menâr fi’l-muhtâr min Cevâhiri’l-bahri’z-zehhâr*, I, 580.

⁴¹ Dört mezhebe göre sütün haramlığı doğurması açısından bunun doğrudan göğüsten emme şeklinde olması ile başka yollarla çocuğun midesine ulaşması arasında bir fark yoktur. Örnek olarak bk. Serahsî, *el-Mebsût*, V, 136; İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müctehid*, II, 31; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, III, 143; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 313.

⁴² İbn Abdilber, *et-Temhid*, VIII, 257.

⁴³ İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, III, 422.

⁴⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, V, 136; Kâsânî, *Bedâi’*, IV, 6; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, III, 422, 426; Zeylaî, *Tebyînü’l-hakâik*, II, 182.

⁴⁵ İbnü’l-Münzir, *el-İşrâf alâ mezâhibi’l-ulemâ*, V, 119.

olduğuna ilişkin gelen diğer rivayetler, onun bu görüşü ile teâruz halindedir. Bu rivayetlerin en meşhuru şudur: “Hz. Peygamber, bir gün Âişe’nin yanına girdi ve onun yanında bir adam görünce yüzü değişti. “*Bu adam da kim?*” diye sordu. Âişe, “*Bu benim sütkardeşimdir*” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber “*Ey Âişe! Sütkardeşlerinizin kimler olduğunu iyice araştırın. Radâ, ancak açlıktan dolaydır*” dedi.”⁴⁶

Bu konuda Âişe’den gelen diğer bir rivayet de şudur: “*Ancak eti ve kanı oluşturan radâ’ haram kılar.*”

Bu yüzden Kâsânî (ö. 587/1191) gibi bazı fakihler, bu rivayetlerin Âişe’nin görüşünden döndüğüne delalet ettiğini belirtmişlerdir.⁴⁷ Cessâs (ö. 370/981) da “Âişe, istediği erkeklerin yanına girmesini istediğinde kız kardeşi Ümmü Gülsüm ve erkek kardeşlerinin kızlarına onu emzirmelerini emrederdi” rivayetinin, “Âişe, kardeşi Abdurrahman’ın kızına büyüdüklerinde yanına girmeleri için çocukları emzirmesini emrederdi” şeklinde de rivayet edildiğini kaydeder.⁴⁸ Bu durumda Âişe’nin görüşü, hem kendisinden gelen diğer rivayetler ile ve hem de Hz. Peygamberin diğer eşlerinin ve sahâbenin genelinin görüşleri ile çatışmakta olup hüccet olmaktan çıkar.⁴⁹

Züfer’in görüşüne ve Mâlik’in diğer görüşüne ve gerekçelerine arada temas edileceği için meseleyi iki yıl diyen ve otuz ay diyen görüş açısından ele almayı uygun gördük. Çünkü radâ’ müddetini küçüklük ile sınırlayan görüşler içerisinde daha çok bu iki görüş üzerinde durulmuştur.

3. Radâ’ Müddetinin İki Yıl Olduğu Görüşü

Hanefî imamlardan Ebû Yûsuf ve Muhammed⁵⁰ ile Şafiiler⁵¹ Hanbeliler⁵² ve Şia bu görüştedir.⁵³ Bu konuda Mâlik’ten nakledilen üç

⁴⁶ Buhârî, *Sahîh*, 2647.

⁴⁷ Kâsânî, *Bedâi’*, IV, 6.

⁴⁸ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, II, 114; Kâsânî, *Bedâi’*, IV, 6.

⁴⁹ Kâsânî, *Bedâi’*, IV, 6.

⁵⁰ Ebû Yûsuf ve Muhammed’in görüşü için bk. Tahâvî, *Muhtasaru’l-Tahâvî*, s. 220; Cessâs, *Şerhu Muhtasari’l-Tahâvî*, V, 263; Kudûrî, *et-Tecrîd*, X, 5355; Serahsî, *el-Mebsût*, V, 136; Kâsânî, *Bedâi’*, IV, 6; Merginânî, *el-Hidâye*, I, 223.

⁵¹ Şafiî ve Şafiilerin görüşü için bk. Şafiî, *el-Ümm*, VI, 72; Müzenî, *Muhtasaru’l-Müzenî*, s. 300; Mâverîdî, *el-Hâvî*, XI, 367; Şirâzî, *el-Mühezzeb*, III, 142; Cüveynî, *Nihâyetü’l-matlab*, XV, 353-354; Gazâlî, *el-Vasît*, VI, 182; İmrânî, *el-Beyân*, XI, 144; Râfî, *el-Azîz*, IX, 560; Nevevî, *el-Mecmû’*, XX, 86.

⁵² Hanbelilerin görüşü için bk. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 319; Zerkeşî, *Şerhu’z-Zerkeşî alâ Muhtasari’l-Hirakî*, V, 592-593; İbn Müflih, *el-Mübdî’ Şerhu’l-Muknî*, VII, 123; Merdâvî, *el-İnsâf*, IX, 348; İbnü’n-Neccâr, *Me’ânet-i üli’n-nühâ*, X, 142; Buhûtî, *Şerhu Münthe’l-irâdât*, V, 631.

⁵³ Tûsî, *el-Mebsût*, V, 293; Muhakkik Hillî, *el-Muhtasaru’n-nâfi’ fi fihhi’l-İmâmiyye*, s. 199; Allâme Hillî, *Tabsiratü’l-müetallimîn fi ahkâmi’d-dîn*, s. 176.

görüştten biri budur.⁵⁴ Ömer, İbn Me'sûd, İbn Ömer ve İbn Abbâs gibi önde gelen sahâbiler de bu görüştedir.

Haramlık doğuran süt emmenin süresinin iki yıl olduğu görüşünde olanlar, bu konuda emzirmenin ve süttten kesmenin iki yıl olduğunu ifade eden nasların zahirine tutunmuşlardır. Bu görüşün dayandığı deliller şu şekilde özetlenebilir:

1) Bu görüşün dayandığı temel delil, emzirme süresinin geçtiği, şu ayettir: “*Anneler, emzirmeyi tamamlamak isteyenler (babalar) için çocuklarını tam iki yıl emzirirler.*” (Bakara 2/233). Bu ayet, emzirmenin tam iki yıl içinde olduğunu ifade etmektedir. İki yıldan sonrasının hükmü ise öncesinden farklıdır. Aksi takdirde iki yılın özellikle belirtilmesinin bir anlamı olmazdı. Bunun, insanların emzirme konusundaki adetlerinin iki yıl olduğu şeklinde anlaşılması da mümkün değildir. Çünkü insanların emzirme süresi konusundaki adetleri farklı farklıdır.⁵⁵ Diğer yandan çocuğun durumuna göre iki yıldan fazla emzirilmesi de mümkün olduğuna göre bu ayet ile kastedilen, emzirmenin vacip oluşu da değildir.⁵⁶ Öyleyse ayette kastedilen, iki yıldan sonraki emzirmelerin haram kılma konusunda bir hükmünün olmadığıdır.⁵⁷

2) Hz. Peygamber “*Sütten kesmeden sonra radâ' yoktur*” demiştir, “*Çocuğun süttten kesilmesi, iki yıl içindedir*” (Lokmân 31/14) ayetinden de bunun iki yıl olduğu anlaşılmaktadır. Süttten kesme iki yıl içinde gerçekleşiyorsa, süt emme süresi de iki yıl demektir.

3) “*Onun taşınması ve süttten kesilmesi, otuz aydır*” (Ahkâf 46/15) ayeti: Bir önceki ayet ile birlikte değerlendirildiğinde bu ayetten işaretin delaleti yoluyla hamileliğin asgarî müddetinin altı ay olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim rivayet edildiğine göre İbn Abbas, bu iki ayete dayanarak hamilelik müddetinin asgarî süresinin altı ay olduğunu söylemiş ve diğer sahâbiler de bunu kabul etmişlerdir. Buna göre şayet önceki ayet doğrultusunda iki yıl, süt emme müddeti ise otuz aydan geriye kalan altı ay, hamileliğin asgari

⁵⁴ Üç görüşten ikincisine göre bu süre iki yıl bir ay, üçüncüsüne göre ise iki yıl iki aydır. Mezhep içinde farklı değerlendirmeler bulunmakla birlikte Mâlik'in iki yıl hükmünde olduğu için iki yılı bir veya iki ay geçmesinin de haramlığı sabit kılacağı görüşünde olduğu ifade edilmektedir. Bk. Kadı Abdülvehhâb, *el-İsrâf*, II, 804. İbnü'l-Hümâm, Mâlik'e dördüncü bir görüş daha nispet etmiştir ki, buna göre süre, çocuk süt emmeye muhtaç olduğu müddetçe devam eder. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, III, 423.

⁵⁵ Şafiilerin görüşü için bk. Maverdî, *el-Hâvî*, XI, 368; Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, XV, 353.

⁵⁶ Kaynaklarda Katâde'nin önce çocukların iki yıl emzirilmesinin vâcib olduğu daha sonra “emzirmeyi tamamlamak isteyen babalar için” ifadesiyle bu hükmün hafifletildiği görüşünde olduğu kaydedilmektedir. Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 117-118; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 123. Bu ifadenin, ayette aynı cümle içerisinde geçmesi sebebiyle Katâde'nin bu görüşünün isabetli olmadığını söyleyebiliriz.

⁵⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VI, 127.

müddeti olmaktadır.⁵⁸

Ancak aşağıda geleceği üzere nadir olan hamilelik müddetinin asgarî sınırını ifade ediyor olması açısından bu ayetin delil olarak kullanılmasında bir problem söz konusudur. Diğer yandan bu ayet, süt emme müddetinin iki yıl oluşuna değil, hamileliğin asgarî süresinin altı ay oluşuna delil olmaya daha elverişlidir.

4) Hz. Peygamberden de “İki yıldan sonra radâ’ (süt emme) yoktur” dediği rivayet edilmiştir ki, bu da bu konuda nastır.⁵⁹

Ebû Yûsuf ve Muhammed’in de kabul ettiği bu görüş Hanefilerden Tahâvî tarafından tercih edilmiştir.⁶⁰

Radâ’ müddeti ile ilgili diğer görüş ve gerekçelere yer verdikten sonra artık esas konumuz olan Ebû Hanîfe’nin görüşünün temellendirilmesine geçebiliriz.

II. HARAMLIK DOĞURAN SÜT EMME MÜDDETİ KONUSUNDA EBÛ HANİFE’NİN GÖRÜŞÜ

Ebû Hanîfe’ye göre bu süre otuz aydır.⁶¹ Kaynaklarda Ebû Hanîfe’nin bu görüşü verilirken bazen doğrudan otuz ay şeklinde, bazen iki yıl altı ay şeklinde verilmektedir. Ebû Hanîfe’nin bu görüşünün iki yıl altı ay şeklinde verilmesini, otuz ayın farklı bir şekilde ifade edilmesi olarak değerlendirmek mümkün ise de özellikle Kerhî, Cessâs ve Debûsî’nin istidlalinde görüleceği üzere bu şekilde ifade edilmesi, mutad olan emzirme süresinin iki yıl olduğunu ancak bunun üzerine istihsan yoluyla altı aylık bir süre eklendiğini imâ etmektedir. Diğer yandan Bakara 2/233 ayeti sebebiyle kocaya vacip olan emzirme ücretinin süresinin iki yıl olması da Ebû Hanîfe’nin de mutad emme süresinin iki yıl olduğunu kabul ettiğini gösterir. Ancak Ebû Hanîfe aşağıda görüleceği üzere emmenin haramlığı doğurması açısından ihtiyaten bu süre üzerine altı ay daha ilave etmektedir.

Kerhî, Cessâs, Kudûrî, Serahsî, Kâsânî, Merğînânî, Mevsîlî gibi önde gelen Hanefiler, Ebû Hanîfe’nin bu görüşünü temellendirmek için oldukça

⁵⁸ Bu ayetin haram kılan emzirme süresinin iki yıl olduğu görüşüne gerekçe olarak kullanılması konusunda örnek olarak bk. Kâsânî, *Bedâi’*, IV, 6; Şafililerden Mâverdî, *el-Hâvî*, XI, 368.

⁵⁹ Kâsânî Ebû Yûsuf ve Muhammed’in görüşü için bu dört gerekçeyi zikretmiştir. Bk. *Bedâi’*, IV, 6.

⁶⁰ Tâhâvî, *Muhtasar-u’t-Tahâvî*, s. 220. Aşağıda geleceği üzere İbnü’l-Hümâm’dan itibaren geç dönem Hanefî fakihleri de bu görüşün daha sahih olduğunu kabul etmektedirler.

⁶¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, bir rivayette Ebû Hanîfe’nin de imameynin görüşünde olduğunu belirtmiştir. Bk. *Zâdü’l-meâd fî hedyi hayri’l-ibâd*, V, 578. Ancak baktığımız Hanefî kaynaklarda bu bilgiyi destekleyecek herhangi bir ifadeye rastlayamadık. Ebû Hanîfe’nin bir rivayette süttten kesmeden sonra haramlığın sabit olmayacağı şeklindeki görüşünü, İbn Kayyim el-Cevziyye’nin hatalı olarak bu şekilde nakletmiş olması muhtemeldir.

gayret göstermişlerdir. Bunun için öncelikle emzirme konusunda mutlak olarak gelen naslara tutunmuşlar, ardından haram kılan süt emme müddetinin iki yıl olduğu şeklindeki görüşün yukarıda sayılan delillerini bu görüş açısından çürütmeye ve son olarak da bu görüşün hangi delile dayandığını ortaya koymaya çalışmışlardır. Ancak bu görüşün dayandığı delil konusunda Hanefi fakihler arasında bir yeknesaklık mevcut değildir. Şimdi Hanefilerin bu görüşü temellendirme konusunda izledikleri bu aşamalı yolu ve bunlara yöneltilen eleştirileri görelim.

A. Süt Sebebiyle Haramlığı Belirten Nasların Mutlak Oluşu

1) Bu nasların başında “Sizi emziren (süt)anneleriniz, sütkız kardeşleriniz size haram kılınmıştır” (Nisâ 4/23) ayeti gelmektedir. Cessâs’ın ifadesine göre bu ayet, süre açısından mutlak olup emzirme ile ilgili herhangi bir süreden bahsetmemektedir. Yine Cessâs’ın ifadesine göre dil açısından bakıldığında iki yıldan sonraki emme de radâ’ olarak isimlendirilir. Nitekim Âişe’nin “Birisinin yanına girmesine izin vermek istediğinde kız kardeşine onu on kere emzirmesini emretmesi” de radâ’ kelimesinin dil açısından büyükler için kullanıldığını gösterir.⁶²

Cessâs, dil açısından iki yıldan sonraki emmelerin de radâ’ olarak isimlendirileceğini söylemekle birlikte radâ’yı küçüklük ile sınırlayan naslar sebebiyle büyüklerin emzirilmesinin, haram kılan radâ’ kapsamına girmediği görüşündedir. Ayrıca Debûs’in yukarıda dil açısından yaptığı açıklama da Cessâs’ın bu açıklaması ile çelişmektedir.

2) Radâ’ müddetinin iki yıl ile sınırlı olmadığını gösteren naslardan biri de Bakara 2/233. ayettir. Şöyle ki, bu ayette “Anneler, emzirmeyi tamamlamak isteyenler (babalar) için çocuklarını tam iki yıl emzirirler” denildikten sonra “Eğer anne-baba, karşılıklı rıza ve istişare sonucunda çocuğu süttten kesmek isterlerse kendilerine bir günah yoktur. Eğer çocuklarınızı (sütanneye) emzirtmek isterseniz size bir günah yoktur” denilmektedir.

Cessâs, ayetin ikinci kısmının iki yıldan sonra da emmenin vaki olduğuna dört yönden delalet ettiğini ifade eder ki, bu açıklamaya Kudûrî, Serahsî ve Kâsânî tarafından da yer verilmiştir:⁶³

Birincisi, “fein erâdâ fisâlen” cümlesinin başındaki “fâ” takip için olup anne babanın süttten kesme isteklerinin, iki yıldan sonra olduğunu gösterir. Bu da iki yıldan sonra anne baba, çocuğu süttten kesmeyi isteyip kesene kadar radâ’ hükmünün devam ettiğini gösterir.

İkincisi, süttten kesmeyi ifade eden “fisâl” kelimesi, “fisâlen” şeklinde nekire olarak geçmektedir. Şayet bu, söz konusu iki yılın geçmesi ile ilgili

⁶² Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, V, 263-264; Kâsânî, *Bedâi'*, IV, 6.

⁶³ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, V, 264-265; Kudûrî, *et-Tecrîd*, X, 5365; Serahsî, *el-Mebsût*, V, 136; Kâsânî, *Bedâi'*, IV, 6.

olsaydı bu takdirde “el-fisâl” şeklinde marife olarak kullanılması uygun olurdu. Nekire olarak kullanıldığına göre iki yılı ifade etmediği, iki yıldan sonraki süreyi ifade ettiği anlaşılır.

Üçüncüsü, ayetin bu kısmı çocuğun süttten kesilmesini, anne babanın irade ve istişaresine bağlamıştır. Şayet süttten kesme iki yıl ile sınırlı olmuş olsaydı, anne babanın iki yıldan sonra çocuğu süttten kesme konusundaki istek ve istişarelerinin bir etkisi olmazdı. Bu da kayıtlandığına dair bir delil bulununcaya kadar radâ’ hükmünün mutlak olarak devam ettiğini gösterir.

Dördüncüsü, yine ayetin bu ikinci kısmında “*Eğer çocuklarınızı (sütanneye) emzirtmek isterseniz size bir günah yoktur*” denilmektedir ki, bununla iki yıldan sonra anne babaya çocuğu emzirtmek konusunda izin verilmiştir. Bu da emzirmenin, iki yıldan sonrasını da kapsadığını gösterir.

Dikkatlice bakıldığında ikinci yön hariç, Cessâs, Kudûrî ve Kâsânî’nin bu istidlalinin aslında bir noktaya dayandığı görülür. Bu da birinci yönde belirttiği ayetin ikinci kısmının başındaki “fâ” harfinin takip için olmasıdır. Çünkü üçüncü ve dördüncü yön de buna dayanmaktadır. Zira anne babanın çocuğu süttten kesme konusundaki anlaşmaları veya bir sütanneye emzirtmek istemeleri hep bu “fâ” harfi sebebiyle iki yıldan sonrası şeklinde anlaşılmalıdır.

Halbuki ayette, çocuğun annesi tarafından veya sütanne tarafından emzirilmesinin iki yıl içerisindeki durumu ifade ediliyor olması da ihtimal dâhilindedir. Nitekim İbnü’l-Hümâm, çocuğun süttten kesilmesi konusundaki ebeveynin anlaşma ve istişarelerinin iki yıldan sonrası ile değil, iki yıl içerisindeki durum ile ilgili olmasının daha doğru olduğunu ifade eder ve bunu şu şekilde gerekçelendirir: “*Çünkü çocuğun zarar görmesi konusunda tereddüt edilen zaman, iki yıl zarfındaki zamandır. İki yıldan sonra çocuğun zarar görmesi, genelde bu süreden sonra süttten kesildiği için nadirdir.*”⁶⁴ Aynı şekilde İbn Nuceym de ayetin ikinci kısmında anne babanın çocuğu süttten kesmeyi istemelerinin, anlaşma ve istişareleri ile kayıtlanması sebebiyle iki yıldan önce olması gerektiği görüşündedir. Çünkü iki yıldan sonra çocuğu süttten kesmek için anlaşma ve istişarelerine gerek yoktur.⁶⁵

İkinci yön olan “fisâl” kelimesinin nekire olarak kullanılmasına gelince bunun, Cessâs’ın dediği gibi âdeten yaygın olan iki yıldan sonrasını ifade etmesi ihtimal dahilinde olduğu gibi, iki yıldan öncesini ifade etmesi de ihtimal dahilindedir ve birinci ihtimale göre bu ihtimal daha ağır basmaktadır. Zira Cessâs’ın bu istidlali, “fisâl” kelimesinin anlam olarak daha önce ayetin başında geçtiği varsayımına dayanmaktadır. Halbuki ayetin başında daha önce geçen, süttten kesme değil, emzirme (irdâ’) filidir. Süttten kesmeyi ifade eden “fisâl”, emzirmenin sona ermesi olup ikisi birbirinden farklı şeylerdir.

⁶⁴ İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, III, 426.

⁶⁵ İbn Nuceym, *el-Bahru’r-râik*, III, 389.

Bütün bunlardan sonra Cessâs'ın istidlali doğrultusunda bu ayetin, iki yıldan sonra emmenin vaki olduğuna delalet ettiğini farzedelim. Bundan haramlığın da devam etmesi gerektiği sonucu nasıl çıkarılıyor? Mesela Ebû Hanîfe'nin kabul ettiği haram kılan süt emme süresinden (otuz aydan) sonra da emmenin devam ettiğinin kabul edilmesi halinde⁶⁶ bu süreden sonra haramlık devam etmemektedir. Bu durumda iki yıldan sonra süt emme devam etmekle birlikte niçin iki yıldan sonraki altı aylık sürede haramlık hükmünün de devam ettiğini sormak gerekir.

3) Hz. Peygamberin "*Radâ', açlıktan dolaydır*" ve "*Radâ, eti oluşturan ve kemikleri geliştiren emmedir*" şeklindeki sözleri de iki yıldan sonrasını içine almaktadır. Çünkü sütün, hadiste belirtilen eti ve kemikleri geliştirme özelliği, iki yıl devam edip iki yıldan sonra birdenbire ortadan kaybolacak bir özellik değildir. Aksine iki yıldan sonra da devam etmektedir.⁶⁷ Nitekim bu konuda sahâbeden gelen rivayetler de onların emme süresini iki yıl ile kayıtlamadıklarını göstermektedir. Mesela Ali'den "*Sütten kesmeden sonra radâ' yoktur*" dediği, Ömer ve İbn Ömer'den "*Küçüklük halinin dışında radâ' yoktur*" dediği, Ümmü Seleme'den "*Ancak sütten kesmeden önce memedeki çocuğun emzirilmesi haram kılar*" dediği, Ebû Hüreyre'den "*Ancak başırsakları açan ve sütten kesmeden önce memedeki çocuğu emzirme haram kılar*" dediği, Âişe'den "*Ancak kemikleri ve kanı oluşturan emzirme haram kılar*" dediği rivayet edilmiştir.

Cumhur, Bakara 2/233. ayet hariç bu nasların mutlak olduğunu reddetmemektedir. Şayet bu konuda başka nas olmamış olsaydı, bu nasların süre konusunda mutlaklığına dayanmak mümkün olabilirdi. Ancak İbn Hazm'ın görüşünün reddedilmesinde olduğu gibi ne Hanefiler ne de cumhur, bu nasların tam anlamıyla mutlak olduğu görüşündedir. Aksine hem Hanefiler hem de cumhur, farklı delillere dayansalar da bu nasları, takyit etmektedirler.

B. Cumhurun Dayandığı Nasların Değerlendirilmesi

İkinci aşama olarak Hanefiler, radâ' müddetinin iki yıl olduğu görüşünün dayandığı naslardaki "iki yıl" ile haram kılan süt emme müddetinin kastedilmediğini ortaya koymaya çalışmışlar ve "iki yıl" ifadesini değişik şekillerde te'vil etmişlerdir. Şöyle ki;

1. Bakara 2/233'deki "Havleyni Kâmileyni" İfadesinin Te'vili

Hanefiler, cumhurun görüşünün dayandığı Bakara 2/233. ayetteki "havleyni kâmileyni" ifadesi ile ilgili iki te'vile başvurmuşlardır.

a) Birinci te'vile göre, bu ayette emzirmeyi tamamlamak isteyen babalar hakkında emzirme müddetinin iki yıl olduğunun ifade edilmesi,

⁶⁶ Daha önce belirtildiği üzere haram kılan emme süresinden sonra emzirmenin cevazı tartışmalı bir meseledir.

⁶⁷ Kudûrî, *et-Tecrîd*, X, 5356; Serahsî, *el-Mebsût*, V, 136; Kâsânî, *Bedâi'*, IV, 6.

emzirmenin iki yıldan fazla olmasına engel teşkil etmez. Her ne kadar ayette “havleyni kâmileyni” denilerek tamlığı belirtilmiş olsa da bu tür ifadeler, tam olan bir şeyin üzerine ilave yapma ihtimalini ortadan kaldırmaz. Mesela Hz. Peygamberin “*Kim Arafât’a yetişirse hacı tamamdır*” sözü böyledir. Zira bu söz, Arafât vakfesi üzerine ziyaret tavafının eklenmesine engel değildir. Çünkü malum olduğu üzere ziyaret tavafı da hacın farzlarından biridir. Yine “*Boşadığınız hanımlar, iddet sürelerini doldurduğunda, onları maruf veçhile tutun*” (Talak 65/2) ayetinde de aynı durum söz konusu olup kastedilen “iddet sürelerini doldurmaya yaklaştıklarında” anlamındadır. Çünkü şayet zahiri üzere alınacak olursa iddet bittikten sonra boşanan bir kadını tutmak mümkün değildir. Öyleyse tamlığı ifade eden bu tür sözlerle tamlığa yakın olmanın kastedildiğini kabul etmek gerekir ki, ayetteki kullanım da bu türdendir.⁶⁸

Ancak Hanefi fakih Ebu'l-Leys Semerkandî'nin (ö. 373/983) de belirttiği gibi bu ayetteki “havleyn” kelimesinin, “kâmileyn” kelimesi ile tekid edilmiş olması Cessâs ve Kâsânî'nin bu yorumunu zayıflatmaktadır. Semerkandî bu konuda şöyle demektedir:

“Bu tekid içindir. Çünkü iki yılın bir kısmı da iki yıl olarak isimlendirilir. Nitekim “*Hac, bilinen aylardır*” (Bakara 2/197) ayetinde olduğu gibi ayın bir kısmı ay diye isimlendirilmiştir. Halbuki hacın süresi iki ay ve Zilhiccenin ilk on günüdür. Burada “tam iki yıl” denilince eksiksiz olarak iki yılın kastedildiği anlaşılır.”⁶⁹

Bu açıdan bakıldığında Bakara 2/233 ayeti, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) de ifade ettiği üzere “*tilke aşeratün kâmileün*” (Bakara 2/196) ayetine benzemektedir.⁷⁰

Diğer yandan Cessâs ve Kâsânî'nin verdiği örneklerde olduğu gibi bazı durumlarda tamlık ile tamlığa yakın olma kastedilmiş olabilir. Ancak bu, tamlıktan önceki süre için geçerlidir. Bu anlamda mesela “havleyn” kelimesinin, iki yıldan az olup iki yıla yakın olan süreyi ifade etmesinde bir problem yoktur. Ancak iki küsur yılı ifade etmesi problemlidir.

b) Bu ayet (Bakara 2/233) ile ilgili Hanefilerin yaptıkları diğer bir te'vile göre, “babaya emzirme ücretinin vacip olması noktasında emzirme müddeti iki yıldır” şeklindedir. Bu anlama göre, mesela boşanmış olan anne, iki yıldan sonra emzirmek için ücret ister ve ücretsiz emzirmeyecek olursa baba, hukuken ücret ödemeye zorlanamaz. Bu durumda iki yıl emzirme müddetinin, emzirme ücreti ile ilgili olduğunu kabul etmek suretiyle bu ayet ile emzirmenin mutlaklığını ifade eden diğer delillerin arası uzlaştırılmış

⁶⁸ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, V, 265; a.mlf., *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 116-117; Kâsânî, *Bedâi'*, IV, 6.

⁶⁹ Semerkandî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Bahru'l-ulûm)*, I, 210. Aynı yorum için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV, 200-201.

⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 455.

olur.⁷¹

Cumhurun bu ayetle istidlaline karşı Hanefilerin yönelttikleri en ciddi eleştiri budur. Ayetin siyakındaki “*ve ale'l-mevlûdi lehû rizkuhunne ve kisvetuhunne bi'l-ma'rûf*” kısmından bu ayetin, esas itibariyle iki yıllık süre içinde babaya emzirme ücretinin vacip olduğunu ifade etmek için sevk edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla cumhurun “ayette iki yılın özellikle belirtilmesinin bir amacı olmalıdır, bu da iki yıldan sonraki emzirmelerin haram kılmayacağıdır” şeklindeki istidlalleri zayıflamaktadır.

Aslında anne-baba arasında anlaşmazlık çıkması halinde iki yılı geçmeyecek şekilde emzirme ücretinin babaya vacip olduğu konusunda cumhur da bu ayete dayanmaktadır.⁷² Ancak Hanefilerden farklı olarak cumhur, haramlığı doğuran emme süresinin de bu ayetten anlaşıldığı görüşündedir. Buna göre cumhur, ayette belirtilen iki yıllık süreye iki hüküm bağlamış olmaktadır.

Nitekim Hanefiler de bâin talak ile boşanmış hamile olmayan kadının bekleyeceği iddet süresine iki farklı hüküm bağlamışlardır. Hanefilere göre, bu kadının, iddet süresinde başka biriyle evlenmesi haramdır ve ayrıca yine bu süre içinde koca nafaka ve süknâ ile yükümlüdür.⁷³ Birbirinden farklı olmakla birlikte Hanefiler tarafından bu iki hüküm, aynı süreye bağlanmıştır. Bu ayette de aynı şekilde olması mümkündür.

Ancak ayetin bu şekilde anlaşılmasından şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Haram kılan emzirme süresi otuz aydır, bu sürenin iki yılında baba, çocuğunu emziren anneye veya sütanneye emzirme ücreti ödemek zorundadır, fakat geri kalan altı ay için emzirme ücreti ödemeye zorlanamaz. Diğerleri gibi Hanefilerin genelinin kabul ettiği görüş budur.⁷⁴

Bu durumda şunu sormak anlamlı olur: Şayet iki yıldan sonra çocuğun hala emmeye ihtiyacı varsa ve haramlık hükmü de bu ihtiyaç sebebiyle iki yıldan sonra devam ediyorsa bu durumda niçin kalan altı aylık sürede baba emzirme ücretini ödemekle yükümlü olmasın? Hanefilerin yukarıda ayette iki yılın belirtilmiş olmasının, altı ay daha emzirmeye engel teşkil etmediğini ileri sürdükleri göz önüne alınacak olursa, aynı şeyin babanın nafaka ile sorumlu olması konusunda da geçerli olduğu söylenebilir. Diğer bir ifadeyle

⁷¹ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, V, 266; Kudûrî, *et-Tecrîd*, X, 5357; Kâsânî, *Bedâi'*, IV, 6-7; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, III, 118.

⁷² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV, 199; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VI, 128; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 109;

⁷³ Örnek olarak bk. Kâsânî, *el-Mebsût*, V, 201. Malikilere ve Şafiilere göre ise bu durumdaki kadının, süknâ hakkı vardır, fakat nafaka hakkı yoktur. Bk. İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, II, 78; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, III, 156. Hanbelilere göre ise süknâ hakkı da nafaka hakkı da yoktur. Bk. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 402-403.

⁷⁴ Yukarıda geçtiği üzere bu görüş, İbn Hazm da dahil fukahanın genelinin görüşüdür. Hatta bazı Hanefî fakihler bu konuda icmâ bulunduğunu kaydetmektedir. Örnek olarak bk. Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, III, 70; Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, s. 202.

ayet, babanın iki yıldan sonra nafaka ile sorumlu olmamasını nefyetmemektedir.

Nitekim İbn Mâze'nin (Burhâneddîn el-Buhârî) belirttiğine göre, Hanefilerden Şemsüleimme el-Halvânî (ö. 452/1060), babanın emzirme ücreti ile yükümlü olmasının, radâ' müddeti konusundaki ihtilafa göre olduğu görüşündedir. Buna göre baba, boşanan anneye Ebû Hanîfe'ye göre iki yıl altı ay, imameyne göre ise iki yıl emzirme ücreti ödemekle yükümlüdür.⁷⁵ Bu görüşe göre ayette geçen iki yıllık sürenin emzirme ücreti ile ilgili olduğu şeklindeki yorum tamamen geçersiz kılınmış olmaktadır.

2. Ahkâf 46/15'deki "Otuz Ay" İfadesinin Te'vili

"Onun taşınması ve süttten kesilmesi, otuz aydır" (Ahkâf 46/15) ayeti ile ilgili Hanefilerin istidlali aşağıda ele alınacaktır. Ancak süt emme süresinin iki yıl ile sınırlı olmadığı konusunda bu ayet çerçevesinde Mâturîdî (ö. 333/944) tarafından yapılan farklı bir yoruma değinmek yerinde olur. Mâturîdî şöyle demektedir:

"İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre o, şöyle demiştir: "Kadın, altı ayda doğduğunda çocuğu tam iki yıl emzirir. Çünkü Allah "Onun taşınması ve süttten kesilmesi, otuz aydır" buyurmaktadır. Yedi ayda doğduğunda yirmi üç ay emzirir. Dokuz ayda doğduğunda yirmi bir ay emzirir." Buna kıyasen şayet kadın iki senede doğmuş ise altı ay emzirmesinin yeterli olacağını söylemek mümkündür. Emzirme süresi, doğuma göre artar ve eksilir... Diğer yandan belirttiğimiz sebepten dolayı emzirme süresinin iki yıldan eksik olması ihtimal dahilinde ise Ebû Hanîfe'nin dediği gibi iki yıldan fazla olması da mümkündür. Çünkü belirtilen iki yıl, asgari hamilelik süresinde -ki, bu da altı aydır- doğanın emeceği süredir. Zira altı ayda doğan, bünyesinin zayıflığı sebebiyle yemek ile gıdalanmaya dokuz ayda doğandan daha uzaktır. Dokuz ayda doğan da yemek ile gıdalanmaya altı ayda doğandan daha yakındır. İki yılda doğan ise bünyesinin kuvvetli olması ve süt ile gıdalanmaya ihtiyacının az olması sebebiyle yemek ile gıdalanmaya dokuz ayda doğandan daha yakındır. Allah Tealanın "tam iki yıl" (Bakara 2/233) sözü, olabilecek emmenin en azı olduğuna göre -çünkü bu süreyi, "Onun taşınması ve süttten kesilmesi, otuz aydır" (Ahkâf 46/15) ve sonra "Onun süttten kesilmesi iki yıl içindedir" (Lokmân 31/14) buyurmak suretiyle altı ayda doğan için zikretmiştir- Ebû Hanîfe'nin söylediği, iki yıl üzerine altı aylık sürenin eklenmesi de ihtimal dahilindedir. Nitekim azamî hamilelik süresinde doğanın emeceği süre de altı ay olur. Bu konuda çocuğun bünyesinin kuvvetli (olup) olması ve yemek ile gıdalanıp gıdalanamama ihtimali dikkate alınır."⁷⁶

Bu yorum Mâturîdî'nin de belirttiği gibi tefsirlerde İbn Abbas'a nispet

⁷⁵ Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, III, 70.

⁷⁶ Mâturîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IX, 246-247.

edilmektedir.⁷⁷ Cessâs, İbn Abbas'tan bu şekilde bir görüş nakledildiğini ancak bu naklin sıhhatine güvenmediğini, çünkü selef ve ondan sonra da fakihlerden hiçbirinin buna itibar ettiğinin bilinmediğini ifade etmiştir.⁷⁸

Şayet İbn Abbas, bu sözüyle hamilelik müddetinden arta kalan süre ile haram kılan süt emme süresini kastetmiş ise Cessâs'ın haklı olduğu söylenebilir. Çünkü çocuğun anne karnındaki hamilelik müddeti ile süt emme müddeti hiçbir durumda otuz ayı geçmeyecekse haram kılan süt emme süresi, çocuğun kaç aylık doğduğuna bağlı olarak değişecektir. Bu açıdan Cessâs haklıdır. Ancak Mâtürîdî'nin de işaret ettiği gibi, İbn Abbas'ın bu söz ile, haram kılan süt emme süresinin değişeceğini değil de çocuğun süte olan ihtiyacının doğum süresine bağlı olarak değişeceğini kastettiği söylenebilir. Buna göre altı ayda doğan bir çocuğun süt emmeye ihtiyacı yedi, sekiz veya dokuz ayda doğana göre daha fazladır. Çünkü İbn Abbas'tan meşhur olarak nakledilen görüş, haram kılan süt emme süresinin iki yıl olduğu şeklindedir.

Mâtürîdî'nin bu yorumuna benzer bir yorum, Kudûrî tarafından yapılmıştır. Kudûrî şöyle demektedir:

“Otuz aylık sürenin, hamilelik ve süttan kesme sürelerini birlikte ifade ettiği kabul edilse bile bu, süttan kesme süresinin iki yıl olduğunu göstermez. Çünkü şayet hamilelik konusunda ayetin, hamilelik süresinin asgari süresini ifade ettiği kabul ediliyorsa süttan kesme konusunda da asgari süreyi ifade ettiği kabul edilir. Dolayısıyla iki yıl, süttan kesmenin asgari müddeti olup tamamı değildir.”⁷⁹

Mâtürîdî ve Kudûrî'nin bu yorumu, bize göre şu açıdan tartışmaya açıktır: Aşağıda geleceği üzere sahabe ve sonraki fakihler, hamileliğin asgari süresinin altı ay olduğu konusunda Lokmân 31/14 ayeti ile birlikte bu ayete tutunmuşlardır. Ayetin, hamilelik konusunda asgari süreyi ifade ediyor olması, süt emme konusunda da asgarî süreyi ifade etmesini gerektirmez. Çünkü hamilelik için asgarî bir süre söz konusu iken süttan kesme için herhangi bir asgarî süre söz konusu edilmemiştir.⁸⁰ Aksine bütün fakihler, çocuk zarar görmeyecekse anne-babanın anlaşması ile herhangi bir sürede süttan kesilmesinin mümkün olduğu görüşündedir. Hatta bir çocuk annesini hiç emmeden de yaşayabilir.⁸¹ Bu durumda ayetin, sınırı olan iki şeyi, hamileliğin asgarî süresini ve haram kılan emmenin azamî süresini ifade ediyor olması, daha makul gözükmektedir.

⁷⁷ Örnek olarak bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, X, 3294.

⁷⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 115.

⁷⁹ Kudûrî, *et-Tecrîd*, X, 5357.

⁸⁰ Nitekim İbnü'l-Arâbî, sahih olan görüşe göre radâ' müddetinin asgarisinin bir sınırı olmadığı, bununla birlikte azamî süresinin bir sınırı olduğunu belirtmektedir. *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 273.

⁸¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, I, 254.

Diğer yandan ayetin, hamileliğin asgarî süresini ifade ediyor olması, tefsirlerde sebab-i nüzul ile ilişkilendirilmiştir. Mesela Bâbertî, sütten kesmede olduğu gibi niye hamileliğin mutad süresi olan dokuz ayın değil de asgarî süresi olan altı ayın ifade edildiği şeklindeki itiraza şöyle cevap vermiştir:

“Te’vîlât’ta belirtildiği gibi bu ayet Ebû Bekir hakkında inmiştir. Annesi onu altı ay tamam olunca doğurmuştur. Bir başka görüşe göre ise Hz. Peygamberin torunları Hasan ve Hüseyin hakkında nazil olmuştur ki, anneleri onları altı ay tamam olunca doğurmuştur. Bu takdirde başka bir sürenin zikredilmesi uygun olmaz.”⁸²

3. Lokmân 31/14. Ayetindeki “İki Yıl” İfadesinin Te’vili

Hanefilere göre, “Çocuğun sütten kesilmesi, iki yıl içindedir” (Lokmân 31/14) ayeti de haramlığı gerektiren emzirme süresinin iki yıl olduğuna kesin delil olmaz. Çünkü bu ayet, anne baba arasında anlaşma olduğu takdirde iki yıldan daha fazla bir süre içinde veya iki yıldan daha az bir süre içinde çocuğu sütten kesmeyi nefyetmemektedir. Bu açıdan ayet, tıpkı *mükâteb* köleler ile ilgili şu ayet gibidir: “Eğer onlarda bir hayır görürseniz sözleşme yapın” (Nûr 24/33). Nasıl ki, bu ayet, kölelerde bir hayır görülmediğinde onlarla sözleşme yapmanın cevazına engel teşkil etmiyorsa, aynı şekilde sütten kesmenin iki yıl içinde olduğunu bildiren ayet de daha uzun veya daha kısa bir sürede sütten kesmeye engel teşkil etmez. Bu durumda bu ayette de iki yılın belirtilmiş olmasını, babaya emzirme ücretinin vacip olduğu süre şeklinde anlamak mümkündür.⁸³

Bakara 2/233. ayetten farklı olarak bu ayette sütten kesme, emzirme ücreti ile bağlantısız olarak iki yıl ile kayıtlanmıştır. Bakara 2/233. ayeti, emzirme ücreti ile ilişkilendirmek daha kolay iken, bu ayeti emzirme ücreti ile ilişkilendirmek o kadar kolay gözükmemektedir. Dahası bu ayet, emzirmenin tam iki yıl dolduktan sonra çocuğun sütten kesilmesini ifade etmemekte, aksine iki yıl içinde daha az bir sürede çocuğun sütten kesilebileceğini ifade etmektedir. Bu durumda emzirme ücretinin süresi de çocuğun sütten kesilmesine bağlı olarak değişecektir. Dolayısıyla bu ayeti, süresi değişken bir şey ile ilişkilendirmek problemlili gözükmemektedir.

4. “İki Yıldan Sonra Radâ’ Yoktur” Hadisi

Hz. Peygamberden rivayet edilen “İki yıldan sonra radâ’ yoktur” hadisine gelince, Cessâs, bu konuda meşhur olan hadisin “Sütten kesmeden sonra radâ’ yoktur” şeklinde süre kaydı olmaksızın olduğunu ve bu şeklinin yukarıdakinin aslı olmasının mümkün olduğunu belirtir.⁸⁴ Kudûrî’nin bu rivayet ile ilgili değerlendirmesi şöyledir: Bu haber, bir tariki hariç İbn

⁸² Bâbertî, *et-Takrîr*, I, 254.

⁸³ Kudûrî, *et-Tecrîd*, X, 5357; Kâsânî, *Bedâi’*, IV, 7.

⁸⁴ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, II, 117. Aynı açıklama için bk. Kâsânî, *Bedâi’*, IV, 7.

Abbas'a dayanan mevkuf bir haberdir. Müsned olan tariki el-Heysem b. Cemil'in İbn Uyeyne kanalıyla rivayet ettiği tarihtir ki, bu kişi, bedevîdir ve İbn Uyeyne'nin ashabının önde gelenlerinden de değildir. Dolayısıyla bu haberde açık bir inkıta mevcuttur.⁸⁵

Muhaddislerin bu haber ile ilgili değerlendirmeleri de haberin mevkuf olduğu şeklindeki değerlendirmeyi destekler niteliktedir. Mesela Beyhakî (ö. 458/1066), bu hadisin merfû olarak da rivayet edildiğini ancak doğrusunun mevkuf olması olduğunu belirtmiştir.⁸⁶

Diğer yandan Hanefiler, hadisin bu lafız ile sabit olduğu kabul edilse bile iki yılı ifade eden ayetin tevilinde olduğu gibi babaya emzirme ücretinin vacip olması şeklinde tevil edileceğini ifade etmişlerdir.⁸⁷

Ancak bu haber, mevkuf olsa bile İbn Abbas dışında Ömer, İbn Mes'ûd ve Ali'den de mevkuf olarak nakledilmiştir.⁸⁸ Hanefiler, diğer mezheplerin kabul etmemesine rağmen hamileliğin azamî süresi konusunda Âişe'den gelen mevkuf haberi delil olarak kullanmaktadırlar. Kaldı ki, bu sahâbîlerden gelen mevkuf haberi ayetlerin zahiri de desteklemektedir.

C. Radâ' Müddetinin Otuz Ay Olduğu Görüşünün Delili

Hanefilerin yukarıdaki itirazlarının tamamının doğru olduğu kabul edilse bile bu, Ebû Hanîfe'nin görüşünü temellendirmek için yeterli değildir. Bu yüzden bunları, haram kılan radâ' müddetinin iki yıl ile sınırlı olmadığını göstermeye yönelik itirazlar olarak değerlendirmek gerekir. Radâ' müddetinin, otuz ay olduğu ise ayrıca delillendirilmesi gereken bir meseledir. Bu konuda da Hanefiler birbirinden farklı yollar izlemişlerdir. Kaynaklar incelendiğinde bu görüşü temellendirmek için Hanefilerin iki yola başvurduğu görülmektedir. Birincisi, bunun ihtisân veya ihtiyat yoluyla konulmuş bir hüküm olduğu şeklindedir; ikincisi ise "Onun taşınması ve sütten kesilmesi, otuz aydır" (Ahkâf 46/15) ayetine tutunulmasıdır. Ancak her iki istidlal de birçok yönden tartışmaya açıktır.

1. Ebû Hanîfe'nin Bu Konuda İstihsânâ Başvurduğu Yorumu:

Bu yorum, özellikle Cessâs tarafından ileri sürülmüş ve işlenmiştir.

Cessâs, yukarıdaki istidlal'in devamı niteliğinde iki yıldan sonra altı ayın nasıl eklenip de süt emme süresinin otuz aya çıktığını Kerhî'nin ifadeleri doğrultusunda şu şekilde izah etmiştir:

"Hakkında bir nas bulunmadığı için haram kılan süt emme müddetinin

⁸⁵ Kudûrî, *et-Tecrîd*, X, 5358.

⁸⁶ Beyhakî, *Ma'rîfetü's-sünen ve'l-âsâr*, XI, 267.

⁸⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 117; Kâsânî, *Bedâi'*, IV, 7; Merğînânî, *el-Hidâye (Fethu'l-kadîr şerhi ile)*, III, 425.

⁸⁸ İbnü'l-Hümam, *Fethü'l-kadîr*, III, 426; İbn Hacer, *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdisi'l-Hidâye*, II, 68.

belirlenmesinin yolu içtihattır. Çünkü mekâdîr (miktarlarla ilgili konular) kıyas yoluyla ispat edilemez. Haram kılan süt emme süresi de mekâdîr kapsamında olduğuna göre bunun yolu, ya tevkif ya da içtihattır. Bu konuda bir tevkif bulunmadığına göre bu müddetin tesbiti konusunda içtihattan başka yol kalmamaktadır. İçtihat söz konusu olduğunda da tıpkı yaralamaların erşi ve mehr-i misil gibi konularda olduğu gibi müçtehit, zann-ı galibe dayanarak reyyle bu konuda bir miktar belirlediğinde artık niye şu miktarın değil de bu miktarın belirlendiği konusunda bir soru yöneltmesi yersiz olur. Mutad olan süt emme süresi iki yıl olduğuna ve yukarıda belirtildiği şekilde süt emme müddetinin iki yıldan fazla olduğu sabit olduğuna göre iki yıla eklenen bu sürenin, çocuğun nutfe halinden süt ile gıdalanacağı hale geldiği süre –ki, bu da hamileliğin asgari süresi olan altı aydır- olması, en uygun olanıdır. İşte iki yıldan sonra çocuğun süt ile gıdalanmaktan normal yiyecek ile gıdalanmaya geçtiği bu süre altı ay olarak kabul edilir. Diğer yandan “*Onun taşınması ve süttten kesilmesi, otuz aydır*” (Ahkâf 46/15) ayeti, hem hamilelik hem de radâ’ süresini ifade etmektedir. Ardından “*Çocuğun süttten kesilmesi, iki yıl içindedir*” (Lokmân 31/14) denilince, hamilelik müddetinin altı ay olduğu ortaya çıkar ve ayette “anne karnında taşınması altı ay, süttten kesilmesi de iki yıl içinde olur” denilmiş gibi olur. Hamilelik müddeti iki yıldan fazla olamayacağına göre, radâ’ için bu ayette (Lokman 31/14) belirtilen iki yıllık müddete yapılan eklemenin diğer ayetin (Ahkâf 46/15) hamilelik için içerdiği süreyi -altı ayı- geçmemesi gerekir.”⁸⁹

Cessâs bu istidlali, hem içtihadın hem de istihsânın bir türü olarak değerlendirir⁹⁰Verilen örneklerle bakılacak olursa Cessâs’ın bu meselede dayandığı ve içtihadın, kıyastan farklı bir türü olarak değerlendirdiği bu istidlalin, diğer mezhepler tarafından “*tahkîku’l-menât*” olarak adlandırılan istidale karşılık geldiğini söylemek mümkündür.⁹¹

Kâsânî de Ebû Hanîfe’nin radâ’ müddetinin otuz ay olduğuna istihsan yoluyla ulaştığını belirtir ve bunu şu şekilde açıklar:

“Ebû Hanîfe, iki yıldan sonra radâ’ hükmünün (süresinin) altı ay daha devam ettiği konusunda istihsana başvurmuştur. Çünkü altı ay, çocuğun halinin değiştiği en az süredir. Zira çocuk annesinin karnında altı ay, onun gıdası (kan) ile beslenerek kalır. Sonra annesinden ayrılır ve beslenme konusunda asıl haline gelir.”⁹²

Züfer de Cessâs’ın ifade etmeye çalıştığı bu istidale tutunmaktadır. Ancak o, iki sene üzerine eklenen süreyi altı ay olarak değil, bir yıl olarak takdir etmiştir. Çünkü bir şeyin bir halden başka bir hale geçmesi için uygun

⁸⁹ Cessâs, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*, V, 266-268; Cessâs, aynı istidlâlî *Ahkâmu’l-Kur’an*’da da kullanmıştır. Bk. II, 116. Cessâs’ın ifadeleri biraz kısaltılarak verilmiştir.

⁹⁰ Cessâs, *el-Fusûl*, II, 202 ve 343.

⁹¹ Örnek olarak bk. Gazâlî, *el-Müstesfâ*, II, 323.

⁹² Kâsânî, *Bedâi’*, IV, 6.

olan süre bir yıldır. Nitekim nikahın feshedilip feshedilmemesi konusunda cinsel iktidarı olmayan kişiye (innîn) tanınan süre de bir yıldır.⁹³ “Havl” kelimesinin yıl anlamında kullanılması da Züfer’in bu görüşünü destekler niteliktedir. Çünkü bir şeyin bir *halden* başka bir *hale* geçmesi için gereken süreyi ifade etmesi sebebiyle yıla “havl” denilmiştir.

Cessâs’ın Kerhî’ye atfederek açıkladığı bu istidlali bize göre bazı yönlerden tartışmaya açıktır. Şöyle ki;

1) Cumhur ile birlikte Ebû Yûsuf ve Muhammed’in süt emme süresinin iki yıl olduğuna ilişkin tutunduğu ayetler ve hadisler dururken, Cessâs’ın bu konuda bir tevkif/nass bulunmadığını söylemesi, tartışmaya açıktır. Ebû Hanîfe’nin görüşü şayet cumhurun görüşünden daha sağlam bir nassa dayansaydı, yapılan te’viller, kabul edilebilirdi. Ancak sonuçta ihtihâna dayanan bir görüşten hareketle iki yılın ifade edildiği nasların ve âsârın hepsini te’vil etmek pek tutarlı görünmemektedir. Şayet Ebû Hanîfe, radâ’ müddetinin iki yıl olduğu, imameyn de otuz ay olduğu görüşünde olsaydı Cessâs, herhalde radâ’ müddetinin iki yıl olduğunu ispat konusunda mevcut naslara ve âsâra rahatlıkla dayanırdı. Cessâs’ın bu konuda bir nas bulunmadığını söylemesi ile aşağıda geleceği üzere sonraki Hanefi fakihlerin Ebû Hanîfe’nin görüşünü temellendirmek için “*Onun taşınması ve sütten kesilmesi, otuz aydır*” (Ahkâf 46/15) ayetine tutunmaları arasında bir çelişki ortaya çıkmaktadır.

2) Cessâs’ın mekâdîr’in kıyas yoluyla değil, içtihat yoluyla sabit olduğunu söylemesi ve müçtehide niye şu süreyi değil de bu süreyi takdir ettiğinin sorulmasının yersiz olduğunu ifade etmesi de tartışmaya açıktır. Bu durum aynı şekilde Züfer’in iki yıla bir yıl daha ilave ettiği görüşü veya Malik’in iki seneye bir ay veya iki ay ilave ettiği görüşü için de geçerlidir. Zira onlar da aynı gerekçeye dayanarak zann-ı gâlib ile iki yıl üzerine bu süreleri takdir etmektedirler ve onlara da niye bu süreleri takdir ettiklerinin sorulmaması yerinde olur.

Cessâs, aslında yöneltmesi muhtemel bu itirazı kendisi gündeme getirip cevaplamaya çalışmıştır, ancak buna sadra şifâ bir cevap verememiştir. Söylediği şey, yukarıda yaptığı izahı tekrar etmekten öteye gitmemiştir.⁹⁴

3) Diğer yandan nafaka ve mehrin miktarının tayin edilmesinin bizim görüşlerimize bırakılmış olması, haram kılan emme süresinden farklı bir meseledir. Çünkü nafaka ve mehir, hak sahibi ilgili kişilerin durumlarına bağlı olarak değişkenlik gösteren durumlardır. Haram kılan süt emme süresi ise kişilere bağlı olarak değişen bir durum değildir.

⁹³ Debûsî, *el-Esrâr fi’l-usûl ve’l-fürû*, V, 1367; Şeyh Bedreddîn de Züfer’in innîn için tanınan süreye kıyasla bir yıl ilave ettiğini belirtmiştir. Bk. *Letâifü’l-işârât*, s. 435.

⁹⁴ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, II, 116.

4) Bir halden başka bir hale geçmesi söz konusu olduğunda çocuğun, süre -altı ay- bakımından süt ile gıdalanmaktan yemek ile gıdalanmaya geçmesinde, kan ile gıdalanmaktan süt ile gıdalanmaya geçmesi esas alınmıyor mu ve bu bir kıyas olmuyor mu? Nitekim Şeyh Bedreddin, iki yıl üzerine altı ay ilave edilmesini, “ibraten bi teğayyüri ğidâihî min demin ilâ lebenin” şeklinde ifade ederek “ibraten” kelimesi ile bunun bir kıyas olduğuna işaret etmiştir.⁹⁵

5) Şayet iki yıldan sonra altı ayın daha takdir edilmesi, çocuğun ihtiyacı sebebiyle süttten kesilip yemeğe alışmasını sağlamaya yönelik ise Mâlik'in görüşü doğrultusunda bu süre niye bir ay veya iki ay olmasın. Kaldı ki, tecrübe yoluyla çocuğun iki yıl dolmadan önce normal gıdaya alıştırılmasının mümkün olduğu bilinmektedir. Örfte yaygın olan durum da budur. Nitekim İbnü'l-Hümâm, ileri sürülen delillerden bunun iki yıldan sonra olmasının gerektiği sonucunun çıkmayacağını belirtir ve şöyle der:

“Şer', iki yıl dolmadan önce çocuğun yavaş yavaş yemeğe alıştırılmasını yasaklamamıştır. Yerleşmiş olan âdet de çocuğun iki yıldan önce yemeğe alıştırılmaya başlanması ve iki yılın sonunda süttten tamamen kesilmesi şeklindedir. Buna göre ne örfen ne de şer'an iki yıl üzerine ek bir süre gerekli değildir.”⁹⁶

Hareket noktası ihtiyat olmakla birlikte Cessâs'ın yaptığı bu yorumun bir benzeri, Debûsî tarafından yapılmıştır. Debûsî, imâmeynin görüşünü açıkladıktan sonra Ebû Hanîfe'nin hangi gerekçeyle iki yıla altı ay daha eklediğini şu şekilde açıklamıştır:

“Ancak biz diyoruz ki, süt emme konusunda hakedilen süre iki yıl olup bu süre içinde çocuğun süt ile beslenmesi âdet haline gelmiştir. Âdet ise bir anda, bir günde değişen bir şey değildir. Dolayısıyla iki yıldan sonra da bu âdet illet olarak varlığını devam ettirmektedir. İlet mevcut olduğu için de çocuğun emmesi haram kılmaktadır. Sonra süre uzayınca âdet değişir. Ebû Hanîfe, âdetin değiştiği bu süreyi altı ay olarak takdir etmiştir. Çünkü Allah Tealanın bizi, sıcak durumdan soğuk duruma nakletmesi altı ayda gerçekleşmektedir. Aynı şekilde cenin, âdete göre annesine bağlı olarak büyüme ve onun gıdası (kan) ile gıdalanma halinden ondan ayrılma ve kendi gıdası (süt) ile gıdalanır hale doğum ile geçer. Hamileliğin asgarî süresi ise altı aydır. Ebû Yûsûf ve Muhammed'in dediği ise kıyastır. Ancak Ebû Hanîfe, -her ne kadar emmemenin sebebi takarrur etmiş olsa da- illetin mevcut olması sebebiyle ihtiyata göre hareket etmiş ve (iki yıldan sonra altı ay daha) hurmetin varlığını kabul etmiştir. Çünkü bu, ihtiyata göre hareket edilmesi gereken bir konudur.”⁹⁷

Debûsî'nin bu yorumu da yukarıda Cessâs'ın yaptığı yoruma yöneltilen

⁹⁵ Şeyh Bedreddin, *Letâifü'l-işârât*, Süleymaniye, Yeni Cami, v. 135a.

⁹⁶ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, III, 425.

⁹⁷ Debûsî, *el-Esrâr fi'l-usûl ve'l-fürû*, V, 1367.

itirazlara açıktır. Çünkü bu yorum, Ebû Hanîfe'nin görüşünü ihtiyat ile açıklamanın dışında Cessâs'ın yorumu ile aynıdır. İki yorum da iki yıl üzerine altı ayın ilave edildiğini ve bunda çocuğun anne karnındaki sürenin -asgarî hamilelik müddetinin- esas alındığını ifade etmektedir.

2. Ebû Hanîfe'nin Ahkâf 46/15. Ayetine Tutunduğu Yorumu:

Ebû Hanîfe'nin görüşünü temellendirmede yetersiz kaldığı için olsa gerek görebildiğimiz kadarıyla Kudûrî'den itibaren Hanefiler, bunun dışında bir istidlale başvurmuşlardır. Bu da otuz ayın geçtiği Ahkâf 46/15. ayettir. Süreç içerisinde birinci istidlal büyük ölçüde terkedilmiş ve bu ikinci istidlal ağırlık kazanmıştır. Bununla birlikte bu ayetin Ebû Hanîfe'nin görüşünün temellendirilmesinde iki şekilde kullanıldığı görülmektedir.

1) Kudûrî ve Serahsî, "otuz ayı" temellendirmek için Cessâs'ın yukarıdaki istidlaline yer vermekle birlikte esas itibarıyla "Onun taşınması ve sütten kesilmesi, otuz aydır" (Ahkâf 46/15) ayetine tutunmuşlar, ayette belirtilen otuz aylık sürenin, hamilelik ve radâ'dan her biri için geçerli olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁹⁸ Mesela Serahsî şöyle demektedir:

"Ebû Hanîfe ise "Onun taşınması ve sütten kesilmesi otuz aydır" ayetine tutunmuştur. İkisinin (hamilelik ve sütten kesme) bu süreye izafe edilmesinin zahiri, belirtilen sürenin her biri için müddet olmasını gerektirir. Ancak hamileliğin iki seneden fazla olmayacağı konusunda delil bulunduğu için (hamilelik konusunda ayetin zahiri terk edilmiş) sütten kesme süresi, zahiri üzere kalmıştır."

Merğînânî ve daha sonraki Hanefî fakihler de "otuz ayı" temellendirmek için bu ayete tutunmuş ve ayetin anlamının bu şekilde olduğuna, iki borç için belirlenen süreyi örnek vermişlerdir.⁹⁹ *el-Hidâye*'nin şarihleri de bu örneği şu şekilde bir cümle ile açıklamıştır: Mesela bir kimse "Falana ve falana olan borcumu bir sene erteledim" dediğinde bu süre, iki borçtan her biri için ayrı süre olarak geçerli olur.¹⁰⁰

Öncelikle bu istidlal ile ilgili şu noktayı belirtmek gerekir. Ebû Hanîfe'nin görüşünü desteklemek için olanca çabasını harcamasına rağmen Cessâs, yukarıda belirtildiği gibi eserlerinde bu ayete tutunmamış, aksine bu ayetin hamileliğin asgarî müddeti ile mutad olan süt emme süresini birlikte kapsadığını belirtmiştir.¹⁰¹ Bu da Ebû Hanîfe'nin görüşünü destekleme

⁹⁸ Kudûrî, *et-Tecrîd*, X, 5355; Serahsî, *el-Mebsût*, V, 136. Aynı şekilde Serahsî, usul eserinde de bu iki ayetten işaretin delaleti ile hamilelik müddetinin asgari süresinin altı ay olduğunun anlaşıldığını belirtmektedir. Bk. *Usul*, I, 237.

⁹⁹ Merğînânî, *el-Hidâye* (*Fethu'l-kadîr* şerhi ile), III, 424. Aynı yorum için bk. Mevsilî, *el-İhtiyâr*, III, 118; Sirâcüddîn İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik*, II, 299.

¹⁰⁰ Örnek olarak bk. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, III, 424.

¹⁰¹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 116. Başka bir yerde ise İbn Abbâs'ın bu ayet ve Lokmân 31/14. ayetten hareketle hamileliğin asgarî süresinin altı ay olduğuna istidlalde

konusunda bu ayetin sonradan delil olarak kullanıldığı izlenimi vermektedir. Bu yorum görebildiğimiz kadarıyla Kudûrî'den itibaren Hanefilerin eserlerinde gözükmeye başlamış ve zaman içerisinde bu ayet, Ebû Hanîfe'nin görüşünün temel gerekçesi haline getirilmiştir.

Bununla birlikte ayetin bu yorumu bazı yönlerden tartışmaya açıktır. Şöyle ki;

a) Şayet Ebû Hanîfe, hamilelik müddetinin azamî süresinin otuz ay olduğunu kabul etmiş olsaydı, bu istidlale belli ölçüde haklılık payı tanınabilirdi. Ancak Hanefilere göre hamileliğin azamî süresi iki yıl olduğu için bu istidlalde bir problem söz konusudur. Bu yüzden Serahsî ve daha sonraki Hanefi fakihler, hamilelik müddeti konusunda bir delil sebebiyle ayetin zahirinden vazgeçtiğini belirtmişlerdir. Ancak ne Serahsî ne de Merğînânî, ayetin zahirinden vazgeçmeyi gerektiren bu delilin ne olduğuna burada değinmemişlerdir. Bu delil, nesep konusunda belirttikleri üzere hamileliğin azamî süresi konusunda dayandıkları "*Kirmen¹⁰² dönecek kadar (yani çok kısa) bir süre bile olsa bir çocuk annesinin karnında iki yıldan fazla kalamaz*" şeklindeki Âişe'ye ait sözdür.

b) Gerek Hanefi fakihlerinin gerekse diğerlerinin, "*Çocuğun sütten kesilmesi, iki yıl içindedir*" (Lokmân 31/14) ayeti ile birlikte bu ayetten işaretin delaleti yoluyla hamileliğin asgari müddetinin altı ay olduğunun anlaşılacağını söylemeleri, otuz aylık süreyi, hamilelik ve radâ'yı kapsayan bir süre olarak kabul ettiklerini gösterir. Bu ise buradaki otuz aylık sürenin hamilelik ve radâ'dan her biri için ayrı süre olduğu şeklindeki yorumları ile çelişmektedir. Mesela Serahsî bu konuda şöyle demektedir:

"Hamileliğin asgari müddeti, altı aydır. Çünkü rivayet edildiğine göre adamın biri bir kadınla evlenmiş ve kadın altı ay sonra bir çocuk doğurmuştur. Osman b. Affân, kadını recmetmek isteyince İbn Abbâs şöyle demiştir: Şayet kadın, Allah'ın Kitabına dayanarak sizinle tartışacak olsa size galip gelir. Çünkü Allah bir ayette "*Onun taşınması ve sütten kesilmesi otuz aydır*" (Ahkâf 46/15) diğer ayette de "*Çocuğun sütten kesilmesi, iki yıl içindedir*" (Lokman 31/14) buyurmaktadır. Çocuğun sütten kesilmesi için iki yıl çıkınca hamilelik için geriye sadece altı ay kalmaktadır. Bunun üzerine Osman kadına had uygulamaktan vazgeçti. Aynı şekilde Ali'den de benzer bir olay rivayet edilmiştir."¹⁰³

Nitekim Abdülaziz el-Buhârî, ayetteki "haml" in el ve kucakta taşınması anlamında anlaşılıp otuz aylık sürenin "haml" ve "sütten kesme" için ayrı ayrı süre olması halinde hamileliğin asgari süresinin bu ayetten işaretin delaleti

bulduğunu ve ilim ehlinin bu konuda ittifak ettiğini belirtir. Bk. Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, V, 219.

¹⁰² Eskiden yün eğirmek için kullanılan bir alet.

¹⁰³ Serahsî, *el-Mebsût*, VI, 44. Benzer açıklama için bk. Merğînânî, *el-Hidâye (Fethu'l-kadir şerhi ile)* IV, 325.

yoluyla sabit olmayacağını ve ayetin radâ' müddetinin otuz ay olduğu konusunda Ebû Hanîfe için hüccet olacağını belirttikten sonra şöyle demektedir:

“Şayet “haml”den maksat, cumhurun kabul ettiği üzere anne karnında taşınması ise -ki, zahir olan budur- bu meselede Ebû Hanîfe'nin bu ayete tutunması mümkün değildir.”¹⁰⁴

Aynı şekilde Bâbertî, cumhurun buradaki “haml”in anne karnında taşınması anlamında olduğu konusunda ittifak ettiğini belirterek, Ebû Yûsuf ve Muhammed'in görüşü doğrultusunda bunun işaretin delaletine örnek olacağını belirtmiştir.¹⁰⁵

İbn Nuceym ise Merğînânî'nin burada bu şekilde bir yorum yaptığını ancak nesebin sübutu konusunda doğru olan görüşe dönerek hamilelik müddetinin asgarî süresinin altı ay olduğuna delil olarak bu ayeti kullandığını ifade etmiştir.¹⁰⁶ Aslında İbn Nuceym'in belirttiği gibi Merğînânî'nin görüşünden dönmesi söz konusu değildir. Zira başta Serahsî olmak üzere bu süt emme süresinin otuz ay olduğu konusunda bu ayete tutunan tüm Hanefi fakihlerin, nesep konusuna geldiklerinde bu görüşlerinden döndüğünü söylemek gerekir ki, bu doğru bir izah değildir.

c) Bu yorumla ilgili olarak usulî açıdan *el-Hidâye* şarihlerinin gündeme getirdikleri ve cevaplamaya çalıştıkları bir itiraz da şudur: Bu yorumla ayetin zahirinden anlaşılan otuz aylık hamilelik süresinin haber-i vahide dayanılarak eksiltilmesi, Kitab'ın anlamının değiştirilmesi olup Kitab'ın anlamının haber-i vahid ile değiştirilmesi caiz değildir.

Celâlüddîn el-Kurlânî'nin bu itiraza verdiği cevap şu şekildedir:

“Evet, Kitab'ın anlamının haber-i vahid ile değiştirilmesi caiz değildir. Ancak Kitap (ayet) müevveldir. Müevvel ayet ise hüküm ispatında kıyas gibidir. Ayetin müevvel olduğunu söylememizin nedeni ise Fahrulislâm Pezdevî'nin iki müddet (iki şey) için konulmuş süreyi, ikisine dağıtmış olmasıdır. Aynı şekilde ehl-i tefsirin tamamı da sürenin ikisine dağıtılacağı görüşündedir. Nitekim rivayete göre birisi bir kadın ile evlenmiş ve kadın altı ayda bir çocuk doğurmuştur. Kadın Osman radiyallâhu anh'a getirilince Osman, kadının recmedilmesi konusunda istişare etmiştir. Bunun üzerine İbn Abbâs, “Eğer kadın size karşı Allah'ın Kitabı ile karşı çıkmış olsaydı, size galip gelirdi” demiştir. “Bu nasıl olur” dediklerinde İbn Abbâs şöyle demiştir: Allah bir ayette “çocuğun anne karnında taşınması ve sütten kesilmesi otuz aydır”, diğer ayette de “anneler çocuklarını tam iki yıl emzirirler” buyuruyor. Buna göre çocuğun anne karnında taşınması altı ay, sütten kesilmesi ise iki

¹⁰⁴ Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, I, 113.

¹⁰⁵ Bâbertî, *et-Takrîr li Usûli Fahrilislâm el-Pezdevî*, I, 254.

¹⁰⁶ İbn Nuceym, *el-Bahru'r-râik*, III, 389.

yıldır. Bunun üzerine Osman, kadını bıraktı.”¹⁰⁷

Bâbertî ise bu itirazı ve buna verilen cevabı şu şekilde kaydeder:

“Dersen ki, ayetin zahirindeki süreyi eksilten bu delil, hadis olduğunun kabul edilmesi halinde bununla Kitab’ın zahirinin değiştirilmesi söz konusudur. Bu ise caiz değildir. Buna şu şekilde cevap verilmiştir: Kitap (ayet) müevveldir. Çünkü ehl-i tefsirin tamamı iki borç için konulan süreyi ikisine dağıtmıştır. Dolayısıyla Kitab’ın, musannifin istidlalde bulunduğu hükme delaleti kat’î değildir. Nitekim şu rivayet de bunu desteklemektedir. birisi bir kadın ile evlenmiş ve kadın altı ay sonunda bir çocuk doğurmuştur.... Bu durumda Kitab’ın bu hükme delaleti kat’î olmadığına göre, Kitab’ın hükmünün değiştirilmesi de söz konusu değildir. Bundan çıkan sonuç, sadece fer’î bir meselenin müevvel bir ayet ile ispatıdır ve bunda gariptenecek bir şey yoktur.”¹⁰⁸

Aynî ise bu itirazı ve buna verilen cevabı şu şekilde kaydetmiştir:

“Bu haber, haber-i vâhiddir ve bununla Kitab’ın tefsiri caiz değildir, dersin derim ki, buna şu şekilde cevap verilmiştir: “Kitap (ayet) müevveldir. Fahrulislâm el-Pezdevî ve ehl-i tefsirin tamamı, iki borç için konulan sürenin imkan ölçüsünde ikisine dağıtılacağı görüşündedir. Dolayısıyla Kitab’ın, musannifin istidlalde bulunduğu hükme delaleti kat’î değildir. Nitekim şu rivayet de bunu desteklemektedir. Birisi bir kadın ile evlenmiş ve kadın altı ay sonunda bir çocuk doğurmuştur.... Bu durumda Kitab’ın bu hükme delaleti kat’î olmadığına göre, Kitab’ın hükmünün haber-i vahid ile tefsiri de söz konusu değildir.”¹⁰⁹

Ancak bu itiraza verilen cevap da bazı açılardan tartışmaya açıktır.

İlk olarak bu itiraz ve itiraza verilen cevap hamileliğin üst sınırının iki yıl olduğunu belirten “*Kirmen dönecek kadar bir süre bile olsa bir çocuk annesinin karnında iki yıldan fazla kalmaz*”¹¹⁰ şeklindeki sözün hadis olmasına bağlı olarak ele alınmıştır. Halbuki bu söz, birçok Hanefî fakihin de

¹⁰⁷ Kurlânî, *el-Kifâye*, II, 127-128.

¹⁰⁸ Bâbertî, *el-Înâye (Fethu’l-Kadir ile)*, III, 424.

¹⁰⁹ Aynî, *el-Binâye*, IV, 811.

¹¹⁰ Hanefiler, Âişe’nin bu sözüne dayanarak hamilelik müddetinin azamî süresinin iki yıl olduğu görüşündedirler. Hamileliğin azamî süresi konusunda mezhepler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. İbn Rüşd’ün şu ifadeleri bu konuda fikir verecek niteliktedir: “Fakihler, çocuğun babaya nispet edileceği azamî hamilelik süresinde ihtilaf etmişlerdir. Malik, beş sene olduğunu, ashabından bazıları ise yedi sene olduğunu söylemişlerdir. Şafiiler dört sene olduğunu, Küfeliler (Hanefiler) iki sene olduğunu, Muhammed b. el-Hakem bir yıl olduğunu, Zahiriler ise dokuz ay (metinde hatalı olarak altı ay şeklinde geçiyor) olduğunu söylemişlerdir. Bu, âdet ve tecrübeye başvurulması gereken bir meseledir. Muhammed b. El-Hakem ile Zahirilerin görüşü, mutad olana daha yakındır. Dolayısıyla hükmün, mutad olana göre verilmesi gerekir, nadir belki de imkansız olana göre değil.” *Bidâyetü’l-müçtehid*, II, 300. Hamilelik müddetinin azamî süresi ile ilgili görüşlerin gerekçelerinin değerlendirilmesi konusunda bk. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 316-317.

kabul ettiği üzere hadis değil, Âişe'nin sözüdür. Mesela Serahsî, bu söz ile ilgili olarak şöyle demektedir: “Böyle bir şey rey ile bilinemez, Âişe bunu Hz. Peygamberden işiterek söylemiş olmalıdır.”¹¹¹ Aynı şekilde Merğînânî de bunun Âişe'nin sözü olduğunu ifade etmiştir.¹¹²

Hanefilere göre, zahir ifadelerin kesin ya da kesine yakın bilgi ifade ettiği¹¹³ göz önüne alındığında hadis ile ayetin zahirinin terkedilmesini açıklamak problemlili iken, sahâbî sözü ile terkedilmesini açıklamak daha problemlili gözükmetedir. Diğer yandan Hanefilere göre mesela mücmelin açıklanmasında olduğu gibi çatışma olmadığı takdirde daha aşağı mertebede bir delil ile tevil/beyan mümkün iken çatışma halinde en azından aynı kuvvette olması şart koşulmuştur.¹¹⁴ Bu yorumda ise bir mücmelin açıklanması değil, Âişe'nin sözüne dayanılarak, Kitab'ın zahirinin terk edilmesi söz konusudur.

İkincisi, verilen cevapta ayetin müevvel olduğu gerekçesiyle zannî olduğu, dolayısıyla haber-i vâhid ile bunun mümkün olduğu belirtilmiştir. Ayetin müevvel olması ise diğer anlamın (iki yıllık sürenin hamilelik ve süt emme için geçerli olması) ihtimal dahilinde olmasına bağlanmıştır. Eğer kastedilen bu ise ihtimal dahilinde olan bu anlam mercuh, bu yorumla benimsenen anlam ise râcih anlam olmaktadır. Bu durumda önce ayetteki otuz ayın hem hamilelik hem de süt emme için ayrı süre olduğu ileri sürülmüş sonra Âişe'nin sözü ile bu râcih anlamdan da vazgeçilmiş olmaktadır.

Üçüncüsü, Babertî'nin belirttiğinin aksine sonuçta müevvel ayet ile fer'î bir meselenin ispatı değil, Kitab'ın zahiri ile çatışan sahâbî sözü ile fer'î bir meselenin ispatı söz konusudur. Çünkü Kitab'ın zahiri, bu söz sebebiyle terkedilmiştir.

d) Merğînânî tarafından verilen “iki borç için bir yıl erteleme” örneğindeki kullanım ayetteki kullanımdan farklıdır. Zira iki borçtan herhangi birinin öne alınması veya ikisinin birden ödenmesi mümkündür. Fakat hamilelik ve emzirme birbirini takip eden iki süreçtir. İkisinden sadece hamilelik önce gelebilir ve ikisinin aynı anda olması da mümkün değildir.¹¹⁵

Nitekim İbnü'l-Hümâm da lafzın bu şekilde kullanımında dil açısından iki yönden problemin söz konusu olduğunu ifade eder:

¹¹¹ Serahsî, *el-Mebsût*, VI, 45.

¹¹² Merğînânî, *el-Hidâye (Fethu'l-kadîr şerhi ile birlikte)*, IV, 325.

¹¹³ Hanefilerde hâkim görüş, bilgi değeri açısından zahir lafız kesin bilgi (ilmi) gerektirir. Bu konuda bk. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 116; Serahsî, *Usûl*, I, 164; Pezdevî, *Usûl (Keşfü'l-esrar şerhi ile)*, I, 127. Zâhir ifadelerin bilgi değeri konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Davut İltaş, *Fıkıh Usûlünde Mütakellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, s. 240-246.

¹¹⁴ Bu konuda Hanefilerin görüşü için bk. Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 282; İbn Abdîşşekûr, *Müselleme's-sübât*, II, 48.

¹¹⁵ Bu yüzden İbn Hacer, ayetin bu şekilde anlaşılmasını garip bir tevil olarak nitelendirmiştir. Bk. *Fethu'l-bârî*, IX, 50.

Birincisi, “otuz” kelimesinin aynı anda biri otuz, diğeri yirmi dört anlamında kullanılmış olmasıdır. Bu, biri hakikî diğeri mecazî iki medlûlün arasının bir lafızla birleştirilmesi demektir ki, böyle bir kullanım problemlidir.

İkincisi, özel isimlerde olduğu gibi sayı isimlerinden herhangi birinin de mecaz yoluyla diğeri için kullanılmasının problemlidir.¹¹⁶

Bu yüzden İbnü'l-Hümâm, Ebû Hanîfe'nin görüşünün desteklenmesi konusunda bu ayete tutunulmasının isabetli olmadığını, yukarıda Cessâs ve Debûsî'nin yaptığı açıklama doğrultusunda Bakara 2/233. ayete tutunulmasının buna göre daha mümkün olduğunu belirtir. Bununla birlikte bu yorumu da zayıf bulur.¹¹⁷

İbn Âbidîn, Rahmetî'nin (1205/1791)¹¹⁸ İbnü'l-Hümâm'ın birinci itirazına şu şekilde cevap verdiğini kaydeder: Ayetteki “hamluhû ve fisâluhû” ikisi de müptedâ olup “selâsûne” bu ikisinden birinin haberidir, diğerrinin haberi ise mahzufdur. Buna göre haberin biri hakikat anlamında, diğeri de mecaz anlamda kullanılmış olur ve bir lafzın iki anlamda kullanılması söz konusu olmaz. İkinci itiraza ise şöyle cevap verdiğini kaydeder: “*Hac, bilinen aylardadır*” (Bakara 2/197) ayetinde “eşhur” kelimesi, iki ay ve üçüncü ayın bir kısmı için kullanılmıştır. Bu ayetteki kullanım da böyledir. Buna göre sayı isminin mecazen başka bir sayıyı ifade etmede kullanılması mümkündür.

İbn Âbidîn birinci itiraza verilen cevap ile ilgili bir değerlendirmede bulunmamıştır. Ancak ikinci itiraza verilen cevabın doğru olmadığını belirtir. Çünkü “şehir” kelimesi sayı isimlerinden değildir. Sayı isimlerinin başka bir anlamda kullanılması ancak istisnada söz konusu olur. Burada ise istisnâ söz konusu değildir.¹¹⁹ Birinci itiraza verilen cevap da bize göre birbirine bağlı süreçleri ifade açısından dilin kullanımına aykırı olması sebebiyle ikna edici değildir. Şayet otuz aylık süre, her biri için ayrı ayrı kastedilmiş olsaydı, ayetin “ve hamluhû ve fisâluhû kilâhumâ (veya kullü vâhidin minhumâ) selâsûne şehran” şeklinde olması gerekirdi.

2) Kudûrî, “*Onun taşınması ve süttten kesilmesi, otuz aydır*” (Ahkâf 46/15) ayeti ile ilgili olarak yukarıdakinin yanında farklı bir yoruma daha işaret eder Buna göre ayetteki “hamluhû” ifadesi ile elde ve kucakta taşıma anlamı kastedilmektedir. Çünkü çocuğun anne karnında taşınması, ayetin başında geçmekte olup “hamluhû” ifadesinin yeni bir anlama hamledilmesi

¹¹⁶ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, III, 424; Sirâcüddîn İbn Nuceym, *en-Nehru'l-fâik*, II, 299.

¹¹⁷ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, III, 425.

¹¹⁸ Tam adı Ebu'l-Berekât Mustafa b. Muhammed b. Rahmetullah b. Abdülmuhsin el-Eyyûbî el-Ensârî'dir. er-Rahmetî ismiyle meşhur olmuştur. Dımeşk bölgesinin Hanefî fakihlerindedir. İbn Âbidîn, eserlerinde “Şeyhu Meşâyihimâ” diye nitelediği Rahmetî'nin görüşlerine ve açıklamalarına sık sık atıfta bulunmaktadır.

¹¹⁹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, IV, 396.

daha uygundur.¹²⁰

Kudûrî'nin gündeme getirdiği bu yorum, sonraki Hanefi fakihler tarafından da kullanılmıştır. Mesela Kâsânî, bu ifadenin anne karnında taşınması yanında kucakta taşınması şeklinde de anlaşılabilirliğini söylemiştir. Çünkü çocuklar çoğunlukla bu süre içinde kucakta taşınmaktadır. Bu durum otuz ayın tamamının hem kucakta taşınma hem de süt emme süresi olmasını gerektirir. Çünkü iki şeyin bir vakte bağlanması, vaktin bu iki şey arasında taksim edilmesini gerektirmez. Mesela “Senin orucun ve zekatın Ramazan ayındadır” denilmesi, Ramazan ayının bu ikisi arasında taksimini gerektirmez. Aksine ayın tamamı bu ikisi için vakit olur. Bu ayette de durum aynı şekildedir.¹²¹

Aynı şekilde Mevsilî, icmâ sebebiyle¹²² hamilelik müddeti otuz ay olarak takdir edilemeyeceği için ikinci bir yorum olarak bunun kucakta taşınması olarak anlaşılmasının mümkün olduğunu belirtir.¹²³

Benzer şekilde Zeylaî de ayetteki “hamluhû” ifadesinin anne karnındaki hamilelik olarak anlaşılması halinde delil sebebiyle bunun otuz ay olmadığı bilindiği için “hamluhû” ifadesinin kucakta taşınması anlamına geldiğini belirtmiştir.¹²⁴

İki yoruma da yer veren Şeyh Bedreddin, Kâsânî'nin yaptığı yorumu şu şekilde gerekçelendirmiştir:

“Ya da şöyle denilebilir: Ayette “taşınma” ile kastedilen, elde ve kucakta taşınmasıdır. Zira anne karnında taşınması, ayetin başındaki “hamelethu ummuhû kurhen” ifadesinden anlaşılmaktadır. Şayet “ve hamluhû” ifadesi de anne karnında taşınmaya hamledilecek olursa bu durumda ayette tekrar söz konusu olacaktır. Oysa aslolan kelamın, tekrara değil, yeni bir anlam ifade etmeye hamledilmesidir.”¹²⁵

Bu yorum da bize göre değişik açılardan tartışmaya açıktır.

a) Öncelikle Kâsânî'nin “iki şeyin bir vakte bağlanması, vaktin bu iki şey arasında taksim edilmesini gerektirmez” şeklindeki sözü, “*Anneler, emzirmeyi tamamlamak isteyen babalar için çocuklarını tam iki yıl emzirirler*” (Bakara 2/233) ayetinde muhalif görüşte olanlar için gerekçe olacak niteliktedir. Çünkü muhalif görüşte olanlara göre de bu ayette belirtilen iki yıllık süre içinde emzirme ücretinin babaya vacip olmasının yanında iki yıllık süre içinde emme sebebiyle haramlığın sabit olması hükmü de sabit olur. Dolayısıyla tıpkı Kâsânî'nin burada belirttiği gibi iki şey bir

¹²⁰ Kudûrî, *et-Tecrîd*, X, 5356.

¹²¹ Kâsânî, *Bedâi'*, IV, 7.

¹²² Burada Mevsilî'nin icmâ ile kastettiği, Hanefilerin görüşüdür.

¹²³ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, III, 118.

¹²⁴ Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, II, 182.

¹²⁵ Şeyh Bedreddîn, *et-Teshîl*, II, 1176.

vakte bağlanmış olur.

b) Ayetteki “hamluhû” ifadesinin bu şekilde yorumlanması, başta Hanefiler olmak üzere tüm fukahanın, hamileliğin asgarî süresinin altı ay olduğunu bu ayetten çıkarmalarına aykırıdır. Şayet anne karnındaki hamileliğin asgarî süresi, bu ayetten anlaşılıyorsa o takdirde ayette “hamluhû” ifadesiyle kastedilen çocuğun kucakta taşınması olamaz. Nitekim ilk dönem fakih ve müfessirlerden ayetteki “hamluhû” ifadesini, kucakta taşınma şeklinde anlayan hiç kimse yoktur. Aksine bu şekilde anlaşılması, garip ve zorlama bir yorum olarak değerlendirilmiştir. Mesela İbn Kudâme bu yorum hakkında şöyle demektedir: “Ebû Hanîfe’nin bu te’vili,¹²⁶ Kitabın zahirine ve sahabenin görüşüne aykırı zorlama bir yorumdur.”¹²⁷ İbn Hacer de bu yorumu, garip bir te’vil olarak nitelendirmiştir. Çünkü cumhura göre bu ayet, hamilelik müddetinin asgari sınırı ile radâ’ müddetinin azami sınırını ifade etmektedir.¹²⁸

c) Kudûrî ve Şeyh Bedreddin’in “haml”in anne karnında taşınması anlamında anlaşılması halinde ayette tekrara düşülmüş olacağı şeklindeki açıklamaları da tartışmaya açıktır. Şöyle ki, tekrardan kaçınmak için “haml” kelimesine kucakta taşıma anlamını vermeyi gerektirecek bir zorunluluk yoktur. Diğer yandan müfessirler “hamluhû” kelimesinin habere uygun olması için “müddetu hamlihî” takdirinde olduğunu ifade etmektedirler.¹²⁹ Bu durumda “haml” kelimesinin zamir olarak değil, yeniden açık olarak getirilmesi daha uygundur. Aksi takdirde “haml” kelimesine ve çocuğa raci iki zamir peş peşe gelmiş olur.

Bâbertî de bu yorumun tartışmaya açık olduğunu belirterek buna şu şekilde cevap vermiştir: “Birinci haml ile mutlak anlamda haml, ikincisi ile de süresinin açıklanması kastedilmiştir.”¹³⁰

Sonuç ve Değerlendirme

Kaynaklar incelendiğinde haramlığı doğuran süt emme meselesinde İbnü’l-Hümâm’dan itibaren mezhep içinde imâmeynin görüşünün delilleri bakımından daha sahih (esah) kabul edilmeye başlandığı görülmektedir. İbnü’l-Hümâm Ebû Hanîfe’nin görüşünün temellendirilmesine birtakım itirazlar yönelttikten sonra Tahâvî’nin de tercih ettiği imameynin görüşünün daha doğru (esah) olduğunu ifade etmiştir.¹³¹ Daha önce Tahâvî tarafından tercih edilmesine rağmen İbnü’l-Hümâm’a gelinceye kadar Hanefî kaynaklarda imâmeynin görüşünün daha sahih olduğu şeklinde bir ifadeye

¹²⁶ Yukarıda açıklamalardan da anlaşılacağı üzere bu te’vilin Ebû Hanîfe’ye değil, Hanefi fakihlere nispet edilmesi daha doğrudur.

¹²⁷ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 320.

¹²⁸ İbnü’l-Hacer, *Fethu’l-Bârî*, IX, 50.

¹²⁹ Örnek olarak bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 499.

¹³⁰ Bâbertî, *et-Takrîr*, I, 254.

¹³¹ İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, III, 425.

rastlanılmaması bu tespiti destekler niteliktedir. İbnü'l-Hümâm'a gelene kadarki Hanefi fakihler, yukarıda belirtilen şekillerde Ebû Hanîfe'nin görüşünü temellendirmeye çalışmışlardır. İbnü'l-Hümâm'dan sonra gelen İbn Kutluboğa, İbn Nüceym, Ali el-Kârî, Şeyhîzâde, Haskefi, Şürübülâlî gibi geç dönem Hanefi fakihleri ise delilleri bakımından imâmeynin görüşünün daha kuvvetli olduğunu ve bu görüş doğrultusunda fetva verildiğini belirtmişlerdir.¹³²

Yukarıda yapılan açıklamalardan Ebû Hanîfe'nin, haramlığı doğuran süt emme süresinin otuz ay olduğu şeklindeki görüşünün naslardan hareketle temellendirilmesinin problemlili olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hazm'ın da belirttiği gibi bu görüş, ne Ebû Hanîfe'den önce ne de ondan sonra hiçbir fakih tarafından ileri sürülmemiştir. Oysa bu mesele sahâbe döneminden beri tartışılan bir meseledir. Önde gelen sahâbîlerden haram kılan süt emme süresinin iki yıl olduğuna ilişkin rivayetler mevcut olmakla birlikte Ebû Hanîfe'nin ileri sürdüğü görüşte olan bir sahâbî bilinmemektedir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin görüşünü destekleyecek ne bir nas ne de bir sahâbî kavli mevcuttur.

Ebû Hanîfe'nin görüşünün temellendirilmesi konusunda yapılan bu yorumların birçok yönden itiraza açık olmasına rağmen, Hanefilerin İbnü'l-Hümâm'a kadar ısrarlı bir şekilde bu görüşü savunmaları acaba ne ile izah edilebilir?

Bu sorunun cevabını, Hanefi mezhebinin oluşumunda önemli bir konumu bulunan ve Irak Hanefiliğinin önderi kabul edilen meşhur Hanefî fakihî Ebu'l-Hasen el-Kerhî'nin (ö. 340/952) şu sözünde bulmak mümkündür: "*Ashabımızın görüşlerine aykırı olan her ayet, neshe veya tercihe hamledilir. Evlâ olan, aralarını uzlaştırmak suretiyle tevile hamledilmesidir. Yine ashabımızın görüşlerine aykırı olarak gelen her haber, neshe veya dengi bir haber ile çatıştığına hamledilir ve sonra o konuda başka bir delile ya da ashabımızın kullandığı tercih yönlerinden biri ile tercihe başvurulur. Ya da bu haber, tevfiğe (uzlaştırma) hamledilir. Ancak bunlar, delilin varlığına göre yapılır. Eğer neshe dair bir delil varsa neshe hamledilir, eğer bunun dışındaki bir şeye (tercih ve tevfiğe) delalet eden bir delil varsa buna başvururuz.*"¹³³

Kerhî'nin bu sözü, ilk bakışta mezhep imamlarının görüşlerinin, nasların önüne geçirildiği izlenimi veren ve mezhep taassubu kokan bir ifade gibi görünmektedir. Ancak bu ifadelerle vurgulanmak istenen şey, nasların ve anlamlarının mezhep imamları tarafından değerlendirildiği, sahih olanların sahih olmayanlardan ayıklandığı, onların kullanmadıkları nasların

¹³² İbn Kutluboğa, *et-Tercih ve't-tashîh ale'l-Kudûrî*, s. 355; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, III, 389; Timurtâşi, *Tenvîru'l-ebâr* (ed-Dürrü'l-muhtâr şerhi ile) s. 202; Ali el-Kârî, *Fethu bâbî'l-inâye*, II, 83; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-ehur*, I, 375; Haskefi, *ed-Dürrü'l-muntekâ* (*Mecma'u'l-ehur* kenarında), I, 375; a.mlf., *ed-Dürrü'l-muhtâr*, s. 202; Şürübülâlî, *Gunyetü zevi'l-ahkâm* (*Dürrü'l-hükkâm* şerhi kenarında), I, 355.

¹³³ Kerhî, *er-Risâle* (Debûsî'nin *Te'sisü'n-nazar*'ının sonunda), s. 169-170.

ve delaletlerinin hüccet kabul edilmediğidir. Tabir caizse mezhep imamları, kendilerine kadar gelen malzemeyi bir ayıklama ve eleme işleminden geçirmişler ve sağlam kabul edilen malzeme ile hukukî bir yapı inşa etmişlerdir.

Nitekim Kâdîhân (ö. 592/1196), bu anlayışın şöyle bir kabule dayandığını ifade etmiştir: “Günümüzde *ashabımızdan bir müftiden, bir mesele hakkında fetva istendiğinde ve kendisine bir olay hakkında soru sorulduğunda, şayet bu mesele zâhirürrivâye’de imamlarımızdan ihtilafsız olarak nakledilen bir mesele ise müftinin, onların görüşüne meyledip bu görüş doğrultusunda fetva vermesi, yetkin bir müçtehit olsa bile görüşü ile onlara muhalefet etmemesi gerekir. Çünkü zahir olan, doğrunun imamlarımız ile birlikte olması olup doğrunun onların gözünden kaçması düşünülemez. Kendisinin içtihadı ise onların içtihadının mertebesine ulaşamaz. Aynı şekilde onlara muhalefet edenin görüşüne bakmaması ve hüccetini kabul etmemesi gerekir. Çünkü imamlarımız, delilleri bilmekte olup bunlardan sahih ve sabit olanları böyle olmayanlardan ayırmışlar/ayıklamışlardır.*”¹³⁴

Kerhî, aslında yukarıdaki ifadeleri ile mezheplerin oluşumundan sonra fakihler arasında genel kabul gören bir anlayışı, -nasların mezhep imamlarının görüşleri doğrultusunda anlaşılmasını- tespit etmiş ve bunu bir prensip haline getirmiştir. Bu yüzden Kerhî’nin Hanefî mezhebi açısından prensip haline getirdiği bu anlayış, Hanefilere özgü olmayıp diğer mezhep müntesibi fakihlerde de görülmektedir. Mesela önceleri Hanefî olmasına rağmen daha sonra Şafî mezhebine geçen Ebu’l-Muzaffer Sem’ânî (ö.489/1096), çağdaşı Cüveynî’yi bazı konularda Şafî’î’nin görüşlerine destek çıkmaması yüzünden sert bir şekilde eleştirmiştir. Bu yerlerden birinde Sem’ânî şöyle demektedir: “Bu söz, Şafî’î’nin mezhebini terk edip muhalife destek çıkmaktır. Mezhebinde öne çıkan ve haremîni savunan bir kişi olarak kabul edilen kimsenin, bir meselede problem söz konusu olduğunda izleyeceği yol, imamının mezhebini terk edip hasmın mezhebine muvafakat etmek değildir. Aksine bu problemi gidermek için olanca gücünü ve çabasını harcaması gerekir. Eğer bunu yapabilirse ne âlâ. Aksi takdirde problemi halletme konusunda Allah’ın kendisini muvaffak kılacağı ve yol göstereceği birine bırakır. Fakat imamının mezhebini terk edip hasmına muvafakat etmesi muhaldir/olacak iş değildir.”¹³⁵

Gaznevî’nin (ö. 593/1197) de işaret ettiği gibi zaruret ve ihtiyaç bulunması halinde mezhep içinde kalınmak kaydıyla Hanefî imamlardan birinin görüşü, fetva konusunda tercih edilebilir.¹³⁶ Hanefî kitaplarındaki “fesadü’z-zaman sebebiyle fetva şu görüşe göredir”, “ihtiyaç sebebiyle fetva

¹³⁴ Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân (Fetâvây-ı Hindîyye kenarında)*, I, 2-3.

¹³⁵ Sem’ânî, *Kavâtı’u’l-edille fî usûli’l-fikh*, I, 151-152.

¹³⁶ Gaznevî, *el-Hâvi’l-Kudsî*, II, 562.

şu görüşe göredir” şeklindeki ifadeler bunun bir göstergesidir.¹³⁷ Ancak doktriner düzeydeki tartışmalarda mezhebin kurucu imamı kabul edilmesi nedeniyle mezhebi temsil eden görüş, hiç şüphesiz Ebû Hanîfe'nin görüşüdür. Hanefi fıkıh kitaplarında, özellikle de hilâfiyâta dair yazılan eserlerde Ebû Hanîfe'nin görüşünün savunulması, bunun en belirgin göstergesidir.

Yukarıda incelemeye çalıştığımız haramlığı doğuran süt emme müddeti meselesinde Hanefi fakihlerin, mezhep imamlarının görüşünü savunma konusunda gösterdikleri çaba, Kerhî'nin Hanefî mezhebi açısından ifade ettiği prensibe güzel bir örnek teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

Abdülaziz Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed (ö. 730/1330), *Keşfü'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî* (nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), I-IV, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997.

Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî el-Herevî (ö. 1014/1605), *Fethu bâbi'l-'inâye* (nşr. Muhammed Nezâl Temîm, Heysem Nezâl Temîm), I-III, Dâru'l-erkâm, Beyrut 1418/1997.

Aynî, Ebû Muhammed (Ebu's-Senâ) Bedruddîn Mahmud b. Ahmed (ö. 855/1451), *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*, I-XII, Dâru'l-fikr, Beyrut 1411/1990.

Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Mısırî (ö. 786/1384), *el-'Înâye (Fethu'l-kadîr şerhi ile birlikte; nşr. Abdürrezzâk Galib el-Mehdî)*, I-X, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

....., *et-Takrîr li Usûli Fahrilislâm el-Pezdevî* (nşr. Abdüsselâm Subhî Hâmid), I-VIII, *Vezâratü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye*, Kuveyt 1426/2005.

Bedreddîn Samavnevî, Samavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddîn Mahmûd (ö. 823/1420), *Letâifü'l-işârât fî beyâni'l-mesâili'l-hilâfiyyât*, (Ed. H. Yunus Apaydın, çev. Heyet), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2012.

....., *et-Teshîl şerhu Letâifü'l-işârât*, (Ed. H. Yunus Apaydın, çev. Heyet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2012.

Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali (ö. 458/1066), *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr* (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), I-XV, Kahire 1411/1991.

Burhâneddîn el-Buhârî, Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-

¹³⁷ Bu konuda geniş bilgi için bk. Yunus Keleş, *Fesâdü'z-Zaman Algısı ve Fikhî Hükümlere Yansımaları* (Yayınlanmamış doktora tezi), ERÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2013.

Buhârî el-Merğînânî (ö. 616/1219), *el-Muhîtü'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî* (nşr. Abdülkerîm Sâmî el-Cündî), I-IX, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî (ö. 370/981), *Ahkâmu'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî), I-V, Dâru'ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1405/1985.

....., *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî* (nşr. Muhammed Ubeydullâh Hân), I-VIII, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1431/2010.

....., *Muhtasaru İhtilâfi'l-ulemâ* (nşr. Abdullah Nezîr Ahmed), I-V, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1416/1995.

....., *el-Fusûl fi'l-Usûl* (nşr. Muhammed Muhammed Tâmir), I-II, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1420/2000.

Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelîk b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nisâbûrî (ö. 478/1085), *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb* (nşr. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb), I-XX, Dâru'l-minhâc, Cidde 1428/2007.

Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ (ö. 430/1039), *el-Esrâr fi'l-usûl ve'l-fürû'* (thk. Salim Özer, yayınlanmamış doktora tezi), I-V, ERÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1997.

....., *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh* (nşr. Halil Muhyiddîn el-Meys), Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2001.

Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*, I-XXXII, Dâru'l-fikr, Beyrut 1401/1981.

Gaznevî, Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mahmûd el-Gaznevî (ö. 593/1197), *el-Hâvi'l-Kudsî* (nşr. Sâlih el-Alî), I-II, Dâru'n-nevâdir, Dımaşk 1432/2011.

Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefî ed-Dımaşkî (ö. 1088/1677), *ed-Dürrü'l-muhtâr* (nşr. Abdülmün'im Halîl İbrâhîm), Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1423/2002.

....., *ed-Dürrü'l-müntekâ* (Şeyhîzâde'nin *Mecma'u'l-enhûr'u* ile birlikte, nşr. Halîl 'İmrân el-Mansûr), I-IV, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998.

Hillî, Cemâlüddîn el-Hasen (el-Hüseyin) b. Yûsuf b. Ali İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325), *Tabsiratü'l-müte'allimîn fî ahkâmi'd-dîn* (nşr. Ahmed el-Huseynî, Hâdî el-Yûsufî), Beyrut 1404/1984.

Hillî, Ebû'l-Kâsım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen b. Ebî Zekeriyâ Yahya el-Muhakkık el-Hillî el-Hüzelî (ö. 676/1277), *el-Muhtasaru'n-nâfi' fî fikhi'l-İmâmiyye*, Dâru'l-edvâ', Beyrut 1405/1985.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî (ö. 463/1071), *el-Kâfî fî fikhî ehli'l-Medîne*, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1992.

....., *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd* (nşr. Saîd Ahmed A'râb ve diğçerleri), I-XXVI, Tıtvân 1387-1412/1967-1992.

İbn Abdüşşekûr, Muhibbullah el-Bihârî (ö. 1119/1707), *Müsellemü's-sübût* (Gazâlî'nin *el-Müstesfâ'sı* ile birlikte), I-II, Dâru'l-fıkr, Dımaşk ts.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî (ö. 1252/1836), *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (nşr. Âdil Ahmet Abdülmevcûd, Alî Muhammed Muavvaz), I-XII, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994.

İbn Cüzey, Ebû'l-Kasın Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî (ö. 741/1340) *el-Kavânînü'l-fıkhıyye*, Dâru'l-kitâbî'l-Arabî, Beyrut 1409/1989.

İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed (ö. 327/938), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm müseneden ani'r-Rasûl ve's-sahâbe ve't-tâbiîn* (nşr. Es'ad Muhammed et-Tayyib), I-X, Riyad 1997.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye* (nşr. Abdullah Hâşim el-Yemânî), I-II, Beyrut ts.

....., *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Abdülkâdir Şeybe el-Hamd), I-XIII, Riyad 1421/2001.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelûsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *el-Muhallâ bi'l-âsâr fî şerhi'l-Mücellâ bi'l-ıhtisâr* (nşr. Ahmed Muhammed eş-Şâkir- Muhammed Münîr ed-Dımeşkî), I-XI, Kahire 1352.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb (ö. 751/1350), *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-'ibâd* (nşr. Şuayb el-Arnaûd, Abdülkadir el-Arnaûd), I-V, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1415/1994.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdillâh b. Ahmed el-Cemmâlî el-Makdisî (ö. 620/1223), *el-Muğnî* (nşr. Abdillâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), I-XV, Dâru âlemi'l-kütüb, Riyad 1417/1997.

İbn Kutluboğâ, Ebû'l-Adl Zeynüddî Kâsım b. Kutluboğâ el-Cemâlî el-Mısrî (ö. 879/1474), *et-Tercih ve't-tashîh ale'l-Kudûrî* (Kudûrî'nin *el-Muhtasar'ı* ile birlikte; nşr. Abdillâh Nezâr Ahmed Mizzî), Müessesetü'r-reyyân, Beyrut 1426/2005.

İbn Nuceym, Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî (ö.

1005/1596), *en-Nehrü'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik* (nşr. Ahmed İzzû 'Înâye), I-III, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1422/2002.

İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî (ö. 970/1563), *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (nşr. Zekeriyâ Umeyrât), I-IX, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1418/1997.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn el-Harrânî (ö. 728/1328), *Mecmû'u fetâvâ* (derleyen: Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım), I-XXXVII, Medine 1425/2004.

....., *el-Fetâve'l-kübrâ* (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülâdir Atâ), I-VI, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1408/1987.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148), *el-Kabes fî şerhi Muvatta'i Mâlik b. Enes* (nşr. Muhammed Abdullâh Vülid Kerîm), I-III, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1992.

....., *Ahkâmu'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ), I-IV, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1424/2003.

İbnü'l-Cellâb, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Hüseyin b. Ali b. el-Cellâb el-Basrî (ö. 378/988), *et-Tefrî* (nşr. Hüseyin b. Salim ed-Dehmânî), I-II, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1408/1987.

İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivasî el-İskenderî (ö. 861/1457), *Şerhu fethi'l-kadîr* (nşr. Abdürrezzâk Galib el-Mehdî), I-X, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1424/2003.

İbnü'l-Münzir, Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhîm (ö. 317/930), *el-İşrâf alâ mezâhibi'l-ulemâ* (nşr. Ebû Hammâd Sağîr Ahmed el-Ensârî), Birleşik Arap Emirlikleri 2005.

İbnü'n-Neccâr, Ebû Bekir Takiyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazî el-Fütûhî (ö. 972/1564), *Me'ânetu üli'n-nühâ şerhu Müntehe'l-irâdât* (nşr. Abdülmelik b. Abdullâh Dehîş), I-XII, Mekke 1429/2008.

İltaş, Davut, *Fıkıh Usûlünde Mütetekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.

İmrânî, Ebu'l-Huseyn Yahya b. Ebi'l-Hayr el-Yemânî (ö. 558), *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî (el-Mühezzeb şerhi)*, I-XIV, nşr. Kâsım Muhammed en-Nûrî), Dâru'l-minhâc, Beyrut 2000.

Kâdî Abdülvehhâb, Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Alî b. Nasr et-Tağlibî el-Bağdâdî (ö. 422/1031), *Uyûnü'l-mecâlis* (nşr. Ambây b. Keybâkâh), I-V, Mektebetü'r-rüşd, Riyâd 1421/2000.

....., *el-İşrâf alâ nüketi mesâili'l-hilâf* (nşr. el-Ceyb b. Tâhir), I-II, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1420/1999.

- Kâdîhan**, Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî (ö. 592/1196), *Fetâvâ Kâdîhan (el-Fetâva'l-Hindiyye kenarında)*, I-VI, Bulak 1310.
- Kâsânî**, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (ö. 587/1191), *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, I-VII, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1982.
- Keleş**, Yunus, *Fesâdü'z-Zaman Algısı ve Fikhî Hükümlere Yansıması* (Yayınlanmamış doktora tezi), ERÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2013.
- Kerhî**, Ebü'l-Hasen Ubeydullâh b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî (ö. 340/952), *er-Risâle (Te'sîsü'n-nazar'ın sonunda, nşr. Mustafa Muhammed el-Kabbânî)*, Dâru İbn-i Zeydûn, Beyrut ts.
- Kudûrî**, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed (ö. 428/1037), *et-Tecrîd* (nşr. Muhammed Ahmed Serrâc ve Ali Cum'a Muhammed), I-XII, Dâru's-selâme, Kahire 2004.
- Kurlânî**, Celâlüddîn b. Şemsüddîn el-Harezmi el-Kurlânî (ö. 767/1366), *el-Kifâye fî şerhi'l-Hidâye*, I-III, Kalkûta 1831.
- Kurtubî**, Ebu'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî (ö. 656/1258), *el-Müfhim limâ eşkele min Telhîsi kitabi Müslim* (nşr. Muhyiddîn Dîb Müstû ve diğerleri), I-VII, Beyrut 1417/1996.
- Kurtubî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (ö. 671/1273), *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), I-XXIV, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1427/2006.
- Mâturîdî**, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî (ö. 333/944), *Te'vilâtu ehli's-sünne* (nşr. Mecdî Ba Sellûm), I-X, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- Maverdî**, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö. 450/1058), *el-Hâvi'l-kebîr* (nşr. Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcud), I-XVIII, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994.
- Merginânî**, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî (ö. 593/1195), *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedâ (Fethu'l-kadîr şerhiyle birlikte; nşr. Abdürrezzâk Gâlib el-Mehdî)*, I-X, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- Mevsilî**, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd (ö. 683/1284), *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr* (nşr. Mahmûd Ebû Dakîka), Dâru'l-fikri'l-Arabî, Beyrut ts.
- Molla Hüsrev**, Mehmed b. Ferâmurz b. Ali (ö. 885/1480), *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâtü'l-vusûl*, Hanifiyye Kitabevi, İstanbul ts.
- Mukbilî**, Sâlih b. Mehdî (ö. 1108/1697), *el-Menâr fî'l-muhtâr min cevâhiri'l-Bahri'z-zehhâr*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1408/1988.

- Nevevî**, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mûrî (ö. 676/1277), *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (nşr. Muhammed Necîb el-Mutî'î), I-XXIII, Mektebetü'l-irşâd, Cidde tz.
- Sahnûn**, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî (ö. 240/854), *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, I-IV, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1415/1994.
- Sem'ânî**, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed (ö. 489/1096), *Kavâtü'u'l-edille fî usûli'l-fikh* (nşr. Abdullah b. Hâfız b. Ahmed el-Hakemî), I-V, Riyad: Mektebetü't-tevbe, 1998.
- Semerkandî**, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî (ö. 373/983), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Bahru'l-Ulûm)* (nşr. Ali Muhammed Muavvaz ve diğerkleri), I-III, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1413/1993.
- ....., *'Uyûnü'l-mesâil fî fûrû'i'l-hanefiyye* (nşr. Seyyid Muhammed Mühennâ), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1419/1998.
- Serahsî**, Şemsü'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl (ö. 490/1097), *el-Mebsût*, I-XXXI, Dâru'l-ma'rife, Beyrut ts.
- ....., *Usûlü's-Serahsî* (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efğânî), I-II, Dâru'l-ma'rife, Beyrut ts.
- Şâfiî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs (ö. 204/820), *el-Ümm* (nşr. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib), I-XI, Dâru'l-vefâ, Mansûre 1422/2001.
- Şevkânî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Neylü'l-evtâr min esrâri münteka'l-ahbâr* (nşr. Muhammed Suphî b. Hasan Hallâk), I-XVI, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyad 1427.
- ....., *el-Fethu'r-Rabbânî min fetâve'l-İmam eş-Şevkânî* (derleyen: Muhammed Suphî b. Hasan Hallâk), I-VI, Mektebetü'l-cîli'l-cedîd, San'â ts.
- Şeyhîzâde** (Damâd), Abdrrahman (ö. 1078/1667), *Mecma'u'l-enhûr fî şerhi Mülteka'l-ebhur* (nşr. Halîl 'İmrân el-Mansûr), I-IV, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1419/1998.
- Şürünbülâlî**, Ebu'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Ali eş-Şürünbülâlî el-Vefâi el-Mısrî (ö. 1069/1659), *Gunyetü zevi'l-ahkâm fî buğyeti Düreri'l-hükkâm (Dürerü'l-hükkâm şerhi kenarında)*, I-II, İstanbul 1329.
- Taberî**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), I-XXIV, Kahire 1422/2001.
- Tahâvî**, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî (ö. 321/933), *Muhtasaru't-Tahâvî* (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efğânî), Haydarâbâd ts.

Timurtâşî, Şihâbüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ömerî el-Gazzî (ö. 1006/1598), *Tenvîru'l-ebâr ve câmi'u'l-bihâr* (Haskefî'nin *ed-Dürrü'l-muhtâr* şerhi içinde),

Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî (ö. 460/1067), *el-Mebsût fî fikhî'l-İmâmiyye* (nşr. Muhammed Takî el-Keşfî, Muhammed Bâkır el-Behbûdî), I-VIII, Tahran 1207-1387/1853-1967.

Zemaşerî, Cârullah Mahmud b. Ömer (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vucûhi't-te'vîl* (nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz), I-VI, Mektebetü'l-abîkân, Riyad 1418/1998.

Zeylâî, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osman b. Ali ez-Zeylâî (ö. 743/1342), *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*, I-VI, Bulak 1313.